

# ઓપિનિયન

यो वै भूमा तत् सुखम्

તંત્રી : વિપુલ કલ્યાણી

પુસ્તક : 16 • પ્રકરણ : 09 • સળંગ અંક : 189

26 ડિસેમ્બર 2010

ડિજિટલ અવતાર - નવ

## ડાયસ્પોરિક સર્જકોને ગુજરાતી એમરસનોનું આલ્વાન

• ડાહ્યાભાઈ નાનુભાઈ મિસ્ત્રી

Why should not we also enjoy an original  
relation to the universe ?

America is a poem in our eyes.

- Ralph Waldo Emerson

[1803 - 1882]

બેત્રણ દાયકાઓથી યોગેશભાઈ પટેલ અને વિપુલભાઈ કલ્યાણી ગુજરાત બહાર રહેતા, ડાયસ્પોરિક સર્જકવર્ગને હાકલ કરતા રહ્યા છે : તમે સાહિત્ય રચો જે મૌલિક હોય; જેમાં અહીંના જન-જીવનનો અને અન્ય નિજ અનુભવોનો પડઘો પડે; જેમાં અહીંની માટીની સુગંધ હોય; જેમાં દેશની કવિતા સાંભળવા મળે; અને જે લખાણ જ ન રહેતાં આનંદદાયી, પ્રેરણાદાયી અને વિચારપ્રેરક સાહિત્ય બની રહે.

યોગેશભાઈએ ૧૯૮૮ના “અસ્મિતા” અંકમાંના સંપાદકીયમાં સર્જકના ગુણધર્મો વિશે લખેલું. એ લખતા હતા : ‘સર્જકનું સૌથી પહેલું કર્મ છે અનુભૂતિનું. જે સર્જક ‘જીવતો’ નથી અને અનુભવતો નથી તે સર્જક કોઈ ઉત્તમ કૃતિ આપી શકતો નથી. આ મનોબૌતિક ક્રિયામાં chaos છે જેમાંથી સર્જન થાય છે. ... આ બીડું ઝડપવાનું આલ્વાન છે ... ચાલો, ઝુંબેશ ચલાવીએ.’ યોગેશભાઈ આ હાકલ કરતા રહ્યા, પણ સર્જકવર્ગ બહારે રહ્યો. કોઈએ સારો, મૌલિક કૃતિ રચવામાં, અને એમની શિખ સાંભળવામાં સાથ ન આપ્યો. એટલે યોગેશભાઈએ “અસ્મિતા”ના ૧૯૮૮ના પાંચમા અંકમાં, થોડા આક્રોશમાં, લખી નાંખ્યું : ‘જાણે યુગો ગયા, કુંભકર્ણ હજી ઊંધે છે. કોઈએ કશું કહેવાનું જ નથી. કોઈની પાસે સૂચનો પણ નથી જાણે પ્રજા તરીકે કોરાકટ ઈએ. ... આપણી આસપાસનું આપણને અડતું જ નથી કેવી અદ્ભુત ટાઢક છે.’ બીજાં થોડાં વર્ષો પછી, યોગેશભાઈએ સર્જકોને પડકાર ફેંકવાનું, સલાહ સૂચનો આપવાનું બંધ કર્યું; એમણે એમાંથી જાણે કે સંન્યાસ જ લઈ લીધો !

વિપુલભાઈ “ઓપિનિયન” વાટે પોતાના હૈયાનો બળાપો આ વિષય પર કાઢતા રહ્યા. પડકારો ફેંકતા રહ્યા. પરંતુ ઘણા સર્જકો હજી ચીલાચાલુ ઢબમાં ‘લખાણ’ કરતાં રહ્યા, પણ એમાં ‘સાહિત્ય’નો નર્યો અભાવ જ રહ્યો.

અમેરિકાથી નટવરભાઈ ગાંધી એ પડકાર ફેંકવામાં હમણાં હમણાં જોડાયા. આ વરસે જૂનમાં નટવરભાઈ ગાંધીએ સર્જકો સામે આવા પડકારની પુનરુક્તિ કરી, એમના અંગ્રેજી લેખ વાટે, જેનું શીર્ષક રહ્યું : Gujarati Diaspora Writing - A Call For Independence.

નટવરભાઈ ગાંધીના આ લેખની પ્રસ્તાવના રૂપે, જાણે કે વિપુલભાઈએ આ સામિયકના ઓક્ટોબર અંકમાં અંગ્રેજી લેખ આપ્યો : ‘ડાયસ્પોરા ગુજરાતી સાહિત્યના ભાગ્યવિધાન.’ આપણા સર્જક વર્ગે આ લેખ જરૂર વાંચ્યો હોય, તેવી આશા રાખીએ. ખર ! તેમને યોગેશભાઈએ પૂછવું તેમ પૂછીએ : સાંભળો છો ને ? “ઓપિનિયન”ના નવેમ્બર ૨૦૧૦ અંકમાં નટવરભાઈના મૂળ અંગ્રેજી લેખનું વિપુલભાઈએ સરસ અને સરળ ગુજરાતી ભાષાન્તર પ્રગટ કર્યું છે.

નટવરભાઈના ડાયસ્પોરિક સર્જન પ્રક્રિયા પરનાં નિરીક્ષણો અને વિચારો મનન કરવા જેવાં છે. અમેરિકા - કેનેડામાં રચાતાં ગુજરાતી સાહિત્ય



ડાહ્યાભાઈ નાનુભાઈ મિસ્ત્રી

અને સર્જકો પરનું તેમનું વિશ્લેષણ સમજવા જેવું છે. તે લખે છે : ‘ઉત્તર અમેરિકામાં એવા અનેક લેખો (એન.આર.આઈ.) છે જેને નામે ડઝનબંધી ચોપડીઓનો ફાલ ઊતરે રાખ્યો છે. નવલિકાઓ ય લખે છે ... કવિતા ય રચે છે ... ટૂંકી વાર્તાઓની રચના કરતા રહે છે, પરંતુ મહાભારત સવાલ એ છે કે આ સઘળું શું સાહિત્ય બને છે કે ?’ આગળ ચાલતાં તેઓ નોંધે છે : ‘આ લેખકોને ગુજરાતી સાહિત્યનાં તેમ જ સાહિત્યના ધૂરંધર શિરોમણીઓની રચનાઓનો

અભ્યાસ કરવાનું કહેવું યોગ્ય બને છે.’ એક અંગ્રેજી વિવેચક સિરીલ કોનોલીની યાદ અપાવી તેમણે ટાંક્યું હતું, ‘જેમ જેમ વધુ ચોપડીઓનું સેવન આપણે કરીશું તેમ તેમ સ્પષ્ટ થવાનું કે દરેક લેખકે શ્રેષ્ઠ કૃતિ આપવાની છે અને તેને સારુ બીજું સઘળું ગૌણ બની જાય છે.’ આવી સલાહ આપવી ભારે અઘરી છે. ‘પરંતુ શ્રેષ્ઠ કૃતિ મેળવવાનું ધ્યેય સામે રાખવું જ રહ્યું. આમ થશે તો ... કોઈક એન.આર.આઈ. લેખક કનેથી આપણને ધ્યાનાકર્ષક ચીજ સાંપડી આવે.’

નટવરભાઈનું બીજું મહત્વનું સૂચન એ રહે છે કે હવે અહીંના ડાયસ્પોરિક સર્જકોએ ગુજરાત તરફ જ મીટ માંડવી ઠીક નથી. કારણ કે ભારતના પ્રકાશકો, વિવેચકો વગેરે માટે તો એન.આર.આઈ. સર્જકો કમાવાનું સાધન બની જતા હોય છે. ‘પછી ભલે ને તમે ક્યારોકૂરો ય આપો. વળી તમારે ખર્ચે તે લોકો જાહેર વિમોચન કાર્યક્રમ પણ ગોઠવી આપે છે. ઓવારણાં લેવાને સારુ જાણીતા માનીતા સાહિત્યકારો હાજરાહજૂર રહે છે. અને મોટા ભાગનાં આમુખો અને પ્રસ્તાવના એન.આર.આઈ. લેખોની કુશળતાને ભરમાવે છે. આ ઢોંગનો સરિયામ આચાર છે. આમ લેખક બનવાના એન.આર.આઈ.ના સુપુમ સ્વપ્ન સાકાર બને છે અને પ્રકાશક અથવા પુસ્તકર્તા ય જે પૈસા રળી ખાય છે !!’

ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી સાહિત્ય સર્જનને નવો જ વળાંક આપવા મજબૂત અને મૌલિક બનાવવાના અનુસંધાનમાં, નટવરભાઈ ગાંધીએ, ૧૯મી સદીના અમેરિકી સાહિત્યના યુગપુરુષ રાલ્ફ વાલ્ડો એમરસનને યાદ કર્યા છે. એમરસનનો જન્મ ૨૫ મે ૧૮૦૩ના બોસ્ટન શહેરમાં થયેલો અને એમનું અવસાન ૨૭ એપ્રિલ ૧૮૮૨ના કોનકોર્ડ શહેરમાં થયેલું. શરૂઆતના જીવનમાં એ પાદરી રહ્યા, પછી, મોટા ગજના વક્તા રહ્યા, કવિ બન્યા અને ગાહન નિબંધકાર રહ્યા. એમના સમયમાં સાહિત્ય રચાતું હતું એ વિશે નટવરભાઈ લખે છે : ‘અમેરિકી સાક્ષરોની એક બાજુ પાકટતા જામતી જતી હતી તો બીજી તરફ પોતીકા સ્વીકારને માટે તેઓ ‘માતૃભૂમિ’ ભાણી નજર રાખતા હતા. ઈંગ્લેન્ડમાં જે કંઈ પ્રકાશિત થતું રહેતું તેનું વાચન તેઓ કરતા રહેતા હતા. બ્રિટિશ સમસામયિકોમાં તેમનાં લખાણો છપાય તે માટે તે પ્રયત્ન કરતા રહેતા.’ (જેવી રીતે આપણા સર્જકો ગુજરાત તરફ મીટ માંડી રહે છે.) આવી હતી અમેરિકી સર્જકોની મનોભાવના એવે સમયે. નટવરભાઈ લખે છે : ‘એક મુઠ્ઠી ઊંચિરા

## ઓપિનિયન

- "ઓપિનિયન" ગુજરાતી ભાષાનું ઈન્ટરનેટી માસિક વિચારપત્ર છે અને દર માસની ૨૬મી તારીખે બહાર પડે છે.
- "ઓપિનિયન"ના વાંચક ગમે તે અંકથી થઈ શકાય છે. રસ ધરાવનારાઓએ સત્વરે પોતાનો 'ઈ.મેલ આઈ.ડી.' મોકલવો જરૂરી બને છે.
- "ઓપિનિયન"માં શક્ય હોય ત્યાં સુધી જાહેરખબર ન લેવાની અમારી નેમ છે.
- એમાં વ્યક્ત થતા વિચારો માટેની જવાબદારી જે તે લેખકોની છે.
- "ઓપિનિયન"નાં ધોરણ અને સ્વરૂપને અનુલક્ષીને લેખકોએ પોતાની કૃતિઓ મોકલવી. હાલ પુસ્તકારનું ધોરણ નથી. પરંતુ છપાયેલી કૃતિના લેખકને જે તે અંક ભેટ મોકલવાની પ્રથા છે.
- લખાણ શાહીથી ચોખ્ખા અક્ષરે અને કાગળની એક જ બાજુએ લખવું. નનામા લેખો અસ્વીકૃત બનશે.
- ભાષા સારી માઠી હશે તેને વિષે લખનારે જરા પણ અચકાવાનું નથી. અમારી શક્તિ પ્રમાણે અમે સુધારી લઈશું. ઓછામાં ઓછી ગુજરાતી જાણનાર વાચક પણ સામયિકની મારફતે જેટલી દાદ લઈ શકે તેટલી દાદ દેવી એ અમે અમારી ફરજ સમજીશું.
- જેઓ લખી ન શકતા હોય તેઓ બીજાની પાસે લખાવીને લખાણ મોકલી શકે છે.

### સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

#### "ઓપિનિયન"

'Kutir', 4 Rosecroft Walk,  
WEMBLEY,  
Middlsex HA0 2JZ [U.K.]

e.mail :  
vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

### ભારત માટે સંપર્કનું ઠેકાણું

Villa Bellevue, 30, Avantikabai Gokhale  
Street, Opera House, MUMBAI - 400 004

e.mail : bharti\_parekh@hotmail.com  
સંપર્ક : ભારતીબહેન પારેખ

"ઓપિનિયન"નું આ ડિજિટલ અવતરણ છે. અને ગમતાનો ગુલાલ કરવાની દરેકને રજામજા જ હોય.

અનુભવાતીત અને ગહન ચિંતકે અમેરિકી લેખકોને સ્વાશ્રયી બનવા પડકાર ફેંકેલો અને કહ્યું કે તે સૌએ મૂળ વતનની ભૂમિ પર આધારિત સાંકળ તોડી ફોડી કાઢવી જરૂરી છે. એમણે દરેકને સ્વતંત્ર બનવા હાકલ કરેલી અને સ્વીકૃતિ માટે ઈંગ્લેન્ડ તેમ જ યુરોપ ભાણી નજર નહીં નાંખવા જણાવ્યું હતું. સૌને ચાનક આપતા કહેવું કે પોતાની ભૂમિના મહાલખ જીવનમાંથી તેમણે પ્રેરણા લેવાની રાખવી જોઈએ.'

રાલ્ફ વાલ્ડો એમરસે આવી બધી વાતો કરી હતી, આવાં સલાહસૂચનો આપ્યા હતાં. એમના The American Scholar નામક હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાંના દિક્ષાન્ત પ્રવચનની શરૂઆત એમણે આ રીતે કરી હતી : We have listened too long to the courtly Muses of Europe ! આ દિક્ષાન્ત પ્રવચનનું વિશ્લેષણ કરતાં એક અમેરિકી વિવેચક રિચાર્ડ રૂલેન્ડ અને બ્રિટિશ વિવેચક માલકમ બ્રેડબરી એમના પુસ્તક From Puritanism to Post Modernism : A History of American Literature [Penguin 1991]માં કહે છે : 'This address the American Scholar earned its place as America's Declaration of Literary Independence.'

એક બીજા અમેરિકી વિવેચક હારોલ્ડ બ્લુમ લખે છે : This sage of Concord was the benign Father of the Americanism of American Literature.

આ અમેરિકી ઋષિ પુરુષ એમરસેનને સંભારી નટવરભાઈ ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સર્જક વર્ગને હાકલ કરે છે, 'ગુજરાતી એન.આર.આઈ. વારસાની ભૂમિ ભાણી નજર દોડાવવાનું છોડવું જોઈએ. ઉત્તર અમેરિકાના ગુજરાતી લેખકોએ હવે અવસ્થાવાન બનવું જોઈએ અને પોતાના મૂળ વતન છોડી પોતાના પર જ આધાર રાખવો જોઈએ. કોઈક પ્રમાણપત્રની આશા અપેક્ષા રાખવી નહીં જોઈએ, બે સદી પહેલાં, એમરસેને જે પ્રકારે અમેરિકન સાહિત્યનો ઓરછવ કરી જાણેલો તેવી જ રીતે ચાલો આપણે ય આપણા વાતાવરણનાં છાપવાળાં ગુજરાતી સાહિત્યને વધાવી જાણીએ.'

ગુજરાતી સાહિત્ય - ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય - ને સ્વતંત્રતા તરફ દોરતા આ છે આપણા ગુજરાતી એમરસનો - યોગેશ પટેલ, વિપુલ કલ્યાણી અને હવે નટવર ગાંધી. આ છેલ્લે, જે શબ્દો ટાંકું છું તે છે રાલ્ફ વાલ્ડો એમરસના, પણ આપણા આ ગુજરાતી એમરસનો, જાણે કે, બોલતા હોય એવું અનુભવાય છે :

'તમારા ખુદ પર જ મદાર રાખજે; ક્યારે ય કોઈની નકલ કરશો નહીં. દરેક પળે તમે તમારી જાતને, સમગ્ર જીવનના ખેડાણમાંથી, ઉત્તરોત્તર વર્ધિત, જોમપૂર્વક ભેટસોગાદ ધરી શકશો ...'

[ 'Kamal Kunj', 3 Buckingham Mews,  
SUTTON COLDFIELD B73 5PR, U.K.]

આભાર ભરેલા મસ્તકને ઊંચકવું 'શયદા', સ્હેલ નથી, હું એમ તો મસ્તીમાં આવી, આકાશ ઉડાવી જાણું છું.

- 'શયદા'

### (વસંતવિલકા સોનેટ)

એ પ્રેમને શું કરવો, નવ પીગળે જે;  
ને ના વહે દશદિશે થઈને પ્રવાહ ?  
ના કોઈની પણ ફાળાવી શકે જ આહ,  
એવો અહં શું કરવો, નવ ઓગળે જે ?  
એ પ્રેમનું શું કરવું, નિજમાં જ જે રહે,  
ને કર્મમાં પરિણમે નહીં અન્ય કાળે ?  
આટાટલાં અસુખથી જગના ન લાજે ?  
એ બુંદને શું કરું જે પ્રસરે ન, ના વહે ?  
એ પ્રીતનું શું કરવું, નવ વિસ્તરે જે  
ભૂમા સુધી ? નવ શકે પડી ગાંઠ ખોલી ?  
ના જે સહે ધીરજપૂર્વક રહે અબોલી  
સૌ દુઃખ વિશ્વભરનાં ઊંચકી શિરે જે ?  
જે દીપ કો તમસ અન્યનું ના ઉજાળતો  
તો અગ્નિ તે, નિજમહીં ખુદને જ બાળતો.

- ઉશનસ્ક

## ચિતારો

### ● જયન્ત પાઠક

અજબ મિલાવટ કરી

ચિતારે રંગખાલીઓ ભરી !

એક લસરકે ઊગી નીકળ્યાં

જંગલ જંગલ ઝાડ;

ટપકે ટપકે ફૂટી નીકળ્યા

ધરતી પરથી પહાડ !

ધટ્ટ નીલિમા નરી.

જરાક ખંખેરી પીંછી ત્યાં

ફૂલને લાગી છાંટ;

ફૂંક મારતાં ફેલાયા શા

સાગર સાત અફાટ !

જલરંગે જલપરી !

લૂછતાં વાદળપોતે ઊઘડ્યા

ઈન્દ્રધનુના રંગ,

રંગરંગમાં લીલા નિજની

નીરખે થઈને દંગ !

ચીતરે ફરી ફરી !

આમ તો ગમે ગલગોટો ને ગમતાં કરેણ જાઈ,  
નીલ સરોવર કમલ જોતાં સઘળું જાય ભુલાઈ.

કોઈની મીઠી મ્હેક ને

ગમે કોઈનું મધુર ગાન,

કોઈનો વળી ઝલમલ કંઈ

ગમતો રૂડો વાન;

ભમતો ભ્રમર સઘળે સતત નિજનું ગાણું ગાઈ.

તેજની છોળે ખેલવા મળે

અહીં, ને નયન અંધ,

મુગતિ કેરી મોજ મળે કોઈ

દલને કોમલ અંધ;

મધને અમલ ઘુંટડે પીધી જાય રે અખિલાઈ.

- રાજેન્દ્ર શાહ

બ્રિજરાતી એટલે બ્રિટિશ ગુજરાતી, બ્રિટનની ગુજરાતી ભાષા.

બ્રિટનમાં માતૃભાષાને જીવંત રાખવાનો પ્રશ્ન અહીં વસતા ગુજરાતીઓ માટે પ્રાણપ્રશ્ન છે. ૧૯૮૧માં હું બોલ્ટનની છોકરીઓની જે નિશાળમાં શિક્ષક તરીકે જોડાયો, ત્યાં ગુજરાતી વૈકલ્પિક વિષય તરીકે શીખવતા. પેરેન્ટ્સ ડે - વાલીદિને જે માબાપો બાળકોના અભ્યાસ વિશે ચર્ચા કરવા આવે તેમાં First Generation Immigrants - પ્રથમ પેઢીના વસાહતીઓ હોય તેવા વડીલો, બાળકો આપણી ભાષા શીખે છે તે વાતે પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરતાં. પણ અહીં જન્મી ઊછરેલી બીજી કે ત્રીજી પેઢીનાં હોય તે પ્રશ્ન કરતાં કે, વિદેશી ભાષા તરીકે ગુજરાતી શા માટે શીખવો છો ? ફૂન્યે જે જર્મન કેમ શીખવતા નથી ? આમ વાલીઓ સાથેની ચર્ચાથી ગુજરાતી પ્રત્યેના બદલાતા વલણનો ખ્યાલ આવતો.

શાળા સમિતિના બેત્રણ વૃદ્ધ સભ્યો અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતી ચાલુ રાખવાના મતના. પણ યુવાન સભ્યો 'બ્રિટનમાં ગુજરાતી ઈરેલવન્ટ - અપ્રસ્તુત છે' એવી દલીલ કરતાં. વર્ગમાં અંગ્રેજીના માધ્યમથી ગુજરાતી શીખવાય. કલાકના તાસ દરમિયાન પોણો કલાક અંગ્રેજીમાં બોલવું પડે. વિદ્યાર્થીઓનું ગુજરાતી શીખવા માટેનું મોટિવેશન - પ્રેરણ નહીંવત્. ગુજરાતી બોલવામાં નાનમ અનુભવે. આમ, શાળામાં ગુજરાતીને વિષય તરીકે ટકાવી રાખવામાં બધી રીતે સીધાં ચઢાણ - અન અપહિલ ટાસ્ક.

બોલ્ટનની લાઈબ્રેરીમાં પણ ગુજરાતી વિભાગ મરવાને વાકે જીવે. નિયમ એવો કે, આખા વરસ દરમિયાન કોઈ પુસ્તકને એક પણ વાચક ન મળ્યો હોય તો તે બુકરેક - ઘોડા પરથી ઊતરી 'સેલ'માં જાય. આવું નવુંનકોર પુસ્તક દસ પેનીમાં વેચાય. રાવજીના અંગત અને સુરેશ જોષીના છિન્નપત્રની એક જ વરસમાં આ વલે થયેલી. વાંચનારાંની સંખ્યા ઘટે એટલે ગુજરાતી પુસ્તકો ખરીદવા માટેના બજેટમાં પણ કામ મૂકાય. આમ, બ્રિટનના બજારમાં ગુજરાતીનો સિક્કો ચલાવવાનું દિવસે દિવસે દોઢવું થતું જાય છે.

આ પરિસ્થિતિ જોઈ જીવ બાળનારાં પણ છે. લંડનમાં વિપુલ કલ્યાણી, પોપટલાલ જરીવાળા, પંકજ વોરા, યોગેશ પટેલ, રમેશ પટેલ, જગદીશ દવે, કવિ ડાહ્યાભાઈ પટેલ, અને ત્યારે વીનિશ અંતાણી. લેસ્ટરના ચંદુભાઈ મટાણી, વિનય કવિ અને યુસુફ સિદાત. બર્મિંગહામના પ્રફુલ્લ અમીન, ડાહ્યાભાઈ મિસ્ત્રી અને રમાણ પરમાર. બેટલીના અહમદ ગુલ અને ડો. રાજપરા, માન્યેસ્ટરના દીપક બારડોલીકર અને બ્લેકબર્નના એકલવીર બાબર અંબુસરી. આ બધા ગાઈવગાડીને કહે છે કે, ગુજરાતી ભાષા જશે તો આપણી અસ્મિતા સાથેનો નાળસંબંધ ઉચ્છેદાઈ જશે, કે માતૃભાષા તો

સંસ્કૃતિનું વાહક છે, વગેરે. પણ આવું બધું સાંભળી, વાંચી સમજનારા ક્યાં છે ? એટલે આ અરણ્યરુદન જેવું લાગે.



આદમ ટંકારવી

પણ હિંમત હારે એ બીજા. વિપુલ કલ્યાણી તો બ્રિટનમાં ગુજરાતીના ભિખધારી. અહીં ગુજરાતી ભાષા જીવે એ એમનો જીવનમંત્ર. હરિવલ્લભ ભાયાણીને ટાંકીને સમજાવે કે, 'ભાષા માત્ર હંમેશનો જીવનવ્યવહાર ચલાવવા માટે જ નથી હોતી. ભાષા આપણા અંદર અને બહારના જીવનમાં અનેક પ્રયોજનો સાથે છે. એ અનેકવિધ હોય છે. વ્યવહારની ભાષા, હૃદયને પ્રગટ કરવા, અંતરના ઉમળકા, આવેશો ને આંકાક્ષાઓ, પ્રેમ અને ભક્તિ, વિદ્રોહ અને આસક્તિ, આદર ને ધિક્કાર - એવું બધું વ્યક્ત કરવા માટે - ભાવોના ઉછાળ, ઊંડાણ, ઝીણવટ અને ગૂંચોને પહોંચવા અને આકાર આપવા માટે, તેમના તલસ્પર્શ માટે માતૃભાષાને સ્થાને કોઈ સાવકી ભાષા ન જ ચાલે.' ક્યારેક ક્યારેક વાલેસનો દાખલો આપે અને તેમના જ શબ્દોમાં દલીલ મૂકે કે, 'ભાષા અને સંસ્કૃતિ એકબીજાની સાથે એવી તો સંકળાયેલી છે કે એક જાય તો બીજી જાય. ભાષા એ સંસ્કૃતિનું તટસ્થ વાહન નથી, એની સાથે ઓતપ્રોત છે. વાણાયેલી છે. એક થયેલી છે. ... ભાષા ઊપડે તો પોતાનો સામાન લઈને ઊપડે. અને ભાષાનો સામાન એટલે સંસ્કૃતિ.'

વીનિશ અંતાણી કહે છે તેમ, આ મિત્રોને માત્ર ગુજરાતી ભાષા સચવાય એની જ ચિંતા નથી. પણ ગુજરાતીપણાને સાચવવાની ખેવના છે. એટલે જ બ્રિટનની 'ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી'નું સૂત્ર છે : 'ગુજરાતી સાંભળીએ. ગુજરાતી બોલીએ. ગુજરાતી વાંચીએ. ગુજરાતી લખીએ. ગુજરાતી જીવીએ.' આ સૂત્ર મેં પ્રથમવાર સાંભળ્યું ત્યારે એ ઉદ્દીપનના પ્રતિભાવરૂપે ગઝલ રચાઈ જે પ્રસ્તુત છે :

તું ગુજરાતીમાં જો આવો કહે છે  
તો મારા કાને એક ટોકો પડે છે  
તું ગુજરાતીમાં જો વાતો કરે છે  
તો તારા હોકથી ફૂલો ઝરે છે  
લખું છું ભીંત ઉપર નામ તારું  
પછી આ ઓરડો પણ ઝળહળે છે  
અમારા કાનમાં રેડાય અમૃત

તું ગુજરાતી ગઝલ જે ગણગણે છે  
ડોડે આ ગુજરાતી છાપાનો કાગળ  
અને આખ્ખીય શેરી મઘમઘે છે  
મને તો એય લાગે અર્થગભિત  
તું ગુજરાતીમાં જે લવરી કરે છે  
એ વાંચીને દિવસ સુધરે છે મારો  
તું ગુજરાતીમાં જે કાગળ લખે છે  
આ છોભીલો પડે ગુજરાતી કક્કો  
તું જ્યારે જાવ નંઈ બોલું કહે છે  
આ અસ્મીજન પણ આપે છે ઠપકો  
તું ઈંગ્લિશના રવાડે ક્યાં ચડે છે  
છીએ આ હું ને તારી ભાષા એક જ  
ગલત તું એક ને એક બે ગણે છે  
જુઓ આકળવિકળ ત્યાં વાણીરાણી  
અને અહીંયા 'અદમ' પણ તરફડે છે.

શાળામાં વિદ્યાર્થીનીઓ ગુજરાતી વિષય ભણે છે, તેમને સંસ્કૃતિ, અસ્મિતા એવું બધું સમજતું નથી. માબાપ કહે છે એટલે ગુજરાતી ભણે છે. ગુજરાતી એમના માટે મોડર્ન ફોરેન લેંગ્વેજ છે. ઈંગ્લિશમાં વિચારે છે અને તેને આધારે ગુજરાતીમાં બોલે કે લખે છે. મારે બે ભાઈ છે એમ કહેવું હોય તો મારી પાસે બે ભાઈ છે એમ કહે છે. ઘેર માબાપ ગુજરાતીમાં કંઈ પૂછે તો અંગ્રેજીમાં જવાબ આપે છે. ગુજરાતી બોલવું જ પડે તો અડધાઅડધ શબ્દો અંગ્રેજીના વાપરે છે.

હાઈ સ્કૂલમાં પાંચ વર્ષ ગુજરાતી ભણેલી એક વિદ્યાર્થીનીએ લોટરીના ઈનામ વિશે નિબંધ લખ્યો છે તે અહીં અક્ષરસઃ પ્રસ્તુત છે. મૂળની જોડણી કાયમ રાખી છે.

### લોટરી જીટી પયસા પયસા

છેલા વર્ષ મને મીલીયનની લોટરી પાયકી. હું શોપમાં પેપર લેવા ગયો. પયસા વચંધા તો લોટરીની ટિકિટ લીધી. ટિકિટની ઉપર મેં મારી બર્થડેટના નમબર લખ્યા.

બે દિવસ પછી મનડેના હાંજી ટીવી પર નમબર બોયલા ટો મેં જોયું કે વાવ [wow] મારી લોટરી પાયકી હતી. મારા દિલમાં બોજ મજા હતી. પયસાથી હું નવું ગર, નવી ગારી, નવું કપડા લાવી, ઠોરા કરોડ બિઝનેશમાં મુયકા. બિજા બેન્કમાં પરેલા છે. પયસા હારા કામમાં કે ખરાબ કામમાં વપરાય. હારી વાત એ કે મિત્ર નકર બેનનો બરથ ડે હોય તો ઈમને સારી ગિક્ટ લાઈ દેવાય. ખરાબ વાત એ કે લોકો આપરા મિત્ર એતલા માતે બને કેમ કે એ આપરા પયસા પાછર પરેલા હોય.

### પર્યાવરણ વિશેના નિબંધમાંથી કેટલાક અંશો :

'આજકાલ બ્રિટનમાં ગાડીઓ બોજ છે. આના નુકસાન છે. પેહું તો રોદ પર તરાફીટ [traffic] બોજ થાય. બીજું કે પલુશન [pollution] થાય એતલે બીમારીયો વધે. અસથમા [asthma] અને કેનસર થાય એતલે લોકો મરી જાય

આની અુ પરથી મારા વિચારો કહે છે કે લોકોને ગાડીઓ ઓછી કરી દેવી જોવે. પબલીક ટ્રાન્સપોર્ટ [public transport] વાપરવી જોવે. ચાલીને જવું કે સાઈકલ ચલાવો. તો આપરા શહેરને બોજ ફાયદો થશે.’

બ્રિટનમાં ગુજરાતી યુવાપેઢીનું માતૃભાષા પ્રત્યેનું વલણ જાણવા અને ગુજરાતીના શિક્ષણનું માળખું વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ રચાય એ હેતુથી, આશરે એક દાયકા પહેલાં, બ્રિટનની ‘ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી’ના નેજા હેઠળ, બોલ્ટનમાં, શમીમ આદમે એક સર્વેક્ષણ કરેલું. તેરથી ઓગણીસની વયના ટીનએજર્સ - યુવકયુવતીઓ પાસેથી પ્રશ્નાવલી અને રૂબરૂ મુલાકાત દ્વારા પાંચ પાસાં અંગે માહિતી ભિગી કરી.

1. તમારે ગુજરાતી શીખવું જોઈએ ? (જે પ્રશ્ન ૧નો જવાબ ‘હા’ હોય તો)
2. કેમ શીખવું જોઈએ ?
3. કેટલું ગુજરાતી શીખવું જોઈએ ?
4. કેવું ગુજરાતી શીખવું જોઈએ ?
5. ગુજરાતી કેવી રીતે શીખવાવું જોઈએ ?

પ્રશ્ન ૧ના જવાબમાં ૮૦ ટકા સંમત થયાં કે ગુજરાતી શીખવું જોઈએ.

પ્રશ્ન ૨ના જવાબમાં ત્રણ મુખ્ય કારણો જણાવ્યાં. માબાપ અને વડીલો સાથે વાત કરવા, આપણા ધર્મની વાત સમજવા અને ઈન્ડિયા જઈએ તો કામ લાગે.

પ્રશ્ન ૩ના જવાબમાં જણાવ્યું કે ઉપર જણાવેલ ત્રણ બાબતે કામ લાગે એટલું. માત્ર ૧૦ ટકાના જવાબ હતા કે, જી.સી.એસ.સી.ના ગુજરાતી અભ્યાસક્રમ જેટલું ગુજરાતી શીખવું જોઈએ.

પ્રશ્ન ૪ - કેવું ગુજરાતી શીખવું છે ? - ના જવાબમાં જણાવ્યું કે, બોલવાનું. બહુ ડાઈ લેવલનું નહીં. લખવાનું ન શિખાય તો ચાલે.

પ્રશ્ન ૫ના જવાબમાં જણાવ્યું કે, ઈંગ્લિશના માધ્યમથી ગુજરાતી શીખવો. પ્રેક્ટિકલ પદ્ધતિ અપનાવો. વ્યાકરણ જવા દો. રસ પડે અને પત્રિકાઓમાં, જાહેરાતોમાં, ફિલ્મમાં હોય છે તેવી ઓથેન્ટિક - સાચુકલી સામગ્રીનો વર્ગમાં ઉપયોગ કરો.

આવાં સર્વેક્ષણ થાય તો પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપે અને આગળનો રસ્તો સૂઝે. •

(સહભાગ્ય : “વિ-વિદ્યાનગર” ૪૬૭, સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૦)

[200 Halliwell Road, BOLTON BL1 3QN, U.K.]

## ફિલાડેલ્ફીઆના મિત્રો દ્વારા પત્રા નાયકનું સન્માન

### • બાબુ સુથાર



સાહિત્યમાં ક્યારેક સંસ્થાઓ ન કરે એવું કામ વ્યક્તિઓ કરતી હોય છે.

તાજેતરમાં જ અમેરિકાના ફિલાડેલ્ફીઆ શહેરમાં એક એવો પ્રસંગ બની ગયો. અને એ પ્રસંગ હતો જાણીતાં કવયિત્રી, વાર્તાકાર, અનુવાદક પત્રા નાયકના સન્માનનો. પત્રા નાયક વરસોથી

ગુજરાતી સાહિત્ય સર્જન કરી રહ્યાં છે. એઓ કવિતા લખે છે, વાર્તા લખે છે, ક્યારેક અનુવાદો પણ કરે છે. એમણે યુનિવર્સિટી ઓફ પેન્સિલવેનિયામાં ગુજરાતી ભાષા પણ ભણાવી છે. એટલું જ નહીં, અમેરિકાની ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીને આકાર આપવામાં પણ એમણે મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. યુનિવર્સિટી ઓફ પેન્સિલવેનિયામાંથી માસ્ટર ડિગ્રી મેળવવા માટે એમણે ઉમાશંકર જૈશી પર એક માસ્ટર થીસિસ પણ લખ્યો છે જે Journal of South Asian Literature નામના આંતરરાષ્ટ્રીય સામયિકમાં પ્રગટ પણ થયો છે. એટલું જ નહીં, જ્યારે અમેરિકામાં ઝાઝા ગુજરાતીઓ વસતા ન હતા ત્યારે એમણે પોતાના ઘરને એક સાંસ્કૃતિક કેન્દ્ર બનાવી દીધું હતું. ભારતથી અમેરિકા

આવતા ઘણા બધા સાહિત્યકારો, કળાકારો એમના ત્યાં રહેતા. ઘણાને આશ્ચર્ય થશે પણ રવિશંકર જેવા સંગીતકાર અને બાલકૃષ્ણ દોશી જેવા સ્થપતિ પણ એમના મહેમાન રહી ચૂક્યા છે. આજે પણ પત્રા નાયક રવિશંકરને યાદ કરતાં કહે છે કે રવિશંકર કહેતા હતા કે મારા સારામાં સારા ફોટોગ્રાફ પત્રાના ઘેર છે. જે મારું મ્યુઝિયમ બનાવવામાં આવે તો એ ફોટાઓને હું અગ્રસ્થાન આપું.

આ બધું જાણ્યા પછી કોઈકને વિચાર આવ્યો: ગુજરાતી સાહિત્યની અને ગુજરાતી સમાજની આ રીતે સેવા કરનારની કદર થવી જોઈએ. આપણે પત્રા નાયકનું સન્માન કરવું જોઈએ. પછી એ માણસે એ વિચાર મધુ રાય સમક્ષ મૂક્યો. મધુ રાય કહે: આ કામ તો કરવા જેવું છે. ચાલો આપણે સૂચીબહેનને (સૂચી વ્યાસને) વાત કરીએ. પછી એમણે સૂચીબહેનને વાત કરી. સૂચીબહેનને એમના પતિ ગિરીશભાઈ સાથે વાત કરી અને બંનેએ ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં નિર્ણય લઈ લીધો: ‘હા. આ કામ તો કરવા જેવું છે. ચાલો કરીએ.’ જે મધુ રાયની જગ્યાએ બીજા કોઈ ગુજરાતી સર્જક હોત તો એમ જ કહેત કે ભાઈ, પત્રાબહેનનું પછી, પહેલાં મારું તરભાણું ભરો. પછી તો સૂચીબહેન અને ગિરીશભાઈએ પત્રા નાયકના સન્માનની તારીખ પણ નક્કી કરી નાખી. ચૌદમી નવેમ્બર. અને તરત જ એમણે પોતાના અને પત્રા નાયકના મિત્રોને ફોન દ્વારા, ઈ-મેઈલ દ્વારા ચોખા પણ મૂકવા માંડ્યા: પત્રાબહેનનું સન્માન કરવાનું છે. તમારે આવવાનું છે. પણ, પત્રાબહેનને કહેવાનું નથી.

પછી તો વ્યાસ દંપતીએ તૈયારીઓ કરવા માંડી. બંનેએ નક્કી કર્યું: પત્રાબહેનનું સન્માન એમને શોભે એ રીતે જ કરવું જોઈએ. ચાલો, તો એમના માટે એક શાલ પણ ખરીદીએ અને એમના સન્માનની એક તક્તિ પણ તૈયાર કરાવીએ. પણ પ્રશ્ન એ થયો કે તક્તિ પર લખવું શું? એમણે મધુ રાયને કહ્યું: તમે લખો. મધુરાયે બાબુ સુથારને ‘ખો આપી’. બાબુ સુથારે વિચાર્યું: હું કંઈક લખું એના કરતાં જે મારા વિદ્યાર્થીઓ લખે તો કેવું! પત્રાબહેન પણ એક જમાનામાં મારી જેમ જ યુનિવર્સિટી ઓફ પેન્સિલવેનિયામાં ગુજરાતી ભણાવતાં હતાં. એટલે બાબુ સુથારે એમના ઈન્ટરમીડિયેટ ગુજરાતીના વિદ્યાર્થીઓને પત્રાબહેનના ‘જીવન અને કવન’ની આછી ઝલક આપી અને પંદર મિનિટમાં જ એમના વિદ્યાર્થીઓએ એક સરસ મજનું લખાણ તૈયાર કરી દીધું. એમાં એમને કહેલું: પત્રા નાયકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અને સમાજમાં કરેલા પ્રદાન બદલ આ પ્રશસ્તિપત્ર આપવામાં આવે છે. એની નીચે કોઈ વ્યક્તિનું કે કોઈ સંસ્થાનું નામ ન હતું. હતું કેવળ : મિત્રો, ફિલાડેલ્ફીઆ.

આખરે ચૌદમી નવેમ્બર આવી ગઈ. મધુ રાય અને રોહિત શાહ એક દિવસ પહેલાં ફિલાડેલ્ફીઆ આવી ગયેલા. એમને આવકારતાં સૂચી વ્યાસે કહેલું: આવો આવો, લગનનો માંડવો હવે બંધાઈ ગયો. એમના માટે આ પ્રસંગ લગનપ્રસંગ જેટલો જ મહત્વનો હતો. બીજા દિવસે ચાર વાગતામાં પત્રાબહેનના મિત્રો અને ચાહકો આવી ગયા હતા. પણ હજી પત્રાબહેન આવવાનાં બાકી હતાં. આખરે સાડા ચારની આસપાસ પત્રાબહેન આવ્યાં. એ જેવાં સૂચી વ્યાસના ઘરમાં પ્રવેશ્યાં એવાં જ બધાંએ એમને ‘પત્રા કી તમન્ના હે...’ કહીને આવકાર્યાં. પત્રાબહેનને એમની આસપાસ શું થઈ રહ્યું હતું એ સમજાતું ન હતું. એ તો બરાબરનાં મૂંઝાઈ ગયાં હતાં. પછી એમને કહેવામાં આવ્યું કે પત્રાબહેન, અમે ફિલાડેલ્ફીઆના મિત્રો આજે તમારું સન્માન કરવાના છીએ. એ ખુલાસો સાંભળ્યા પછી પણ એઓ મૂંઝાયેલાં જ રહ્યાં. ‘શા માટે મારું સન્માન? શું પ્રસંગ છે?’ વગેરે પ્રશ્નો એમના ચહેરા પર હતા. પછી બધાંએ એમને કહ્યું કે પત્રાબહેન, તમે ગુજરાતી સાહિત્યમાં, એમાં પણ ખાસ કરીને અમેરિકન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અને ગુજરાતી સમાજમાં કરેલા પ્રદાન બદલ અમે તમારા ફિલાડેલ્ફીઆના મિત્રો તમારું સન્માન કરવા આજે અહીં ભેગા થયા છીએ. પત્રા નાયક હજી પણ, આશ્ચર્યના ભાવ સાથે મૂંઝાયેલાં હતાં. કારણ કે એમણે કોઈક એમનું આ રીતે સન્માન કરશે એવી ક્યારેય પણ કલ્પના ન હતી. એમના મિત્રોએ પણ આ વાતનો અણસાર પત્રા નાયકને ન આવી જાય એની પૂરેપૂરી કાળજી રાખી હતી.

પછી કાર્યક્રમ શરૂ થયો. સૂચીબહેન અને ગિરીશભાઈએ કાર્યક્રમનું સંચાલન બાબુ સુથારને સોંપ્યું. કાર્યક્રમની શરૂઆત થઈ પત્રાબહેનના સ્વાગતથી. સૂચી-ગિરીશ વ્યાસનાં પુત્રવધૂ ભાવના વ્યાસે પત્રાબહેનનું પુષ્પથી સ્વાગત કર્યું. પત્રાબહેન હજી એમની આસપાસ શું થઈ રહ્યું છે એ સમજી શકતાં ન હતાં. એમના મનમાં અનેક પ્રશ્નો હતા: કોણે આ કાર્યક્રમ નક્કી કર્યો હશે? શા

માટે? વગેરે. એ દરમિયાન સૂચી વ્યાસે કાર્યક્રમની રૂપરેખા આપી. પછી અમેરિકાની ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીના પ્રમુખ રામભાઈ ગઢવીએ સંબોધન કર્યું. એમણે કહ્યું કે આ કામ તો અકાદમી જેવી સંસ્થાએ કરવા જેવું હતું.

રામભાઈ ગઢવી પછી “ગુર્જરી” સામયિકના સંપાદક કિશોર દેસાઈએ ‘આપણું પત્રાબલેન’ પર બોલતાં કહેલું કે પત્રાબલેન “ગુર્જરી” સાથે શરૂઆતથી જ સંકળાયેલાં છે અને એઓ સતત “ગુર્જરી”ને માર્ગદર્શન આપતાં રહ્યાં છે. એમણે એમ પણ કહેલું કે પત્રાબલેને હવે ગુજરાતીમાંથી અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરવા જેઈએ. ત્યાર બાદ પત્રા નાયકની પાડોશમાં જ રહેતા કિશોર રાવળે ‘પત્રાના પાડોશ’માં વિષય પર વક્તવ્ય આપ્યું હતું. ત્યાર પછી મૂળે ભાષાવિજ્ઞાનમાં પીએચ.ડી. કરવા માટે અમેરિકામાં આવેલા અને ભાષાવિજ્ઞાનમાં યુનિવર્સિટી ઓફ પેન્સિલવેનિયામાંથી માસ્ટર ડિગ્રી ‘કમાયા’ પછી એકાઉન્ટન્ટના વ્યવસાયમાં સ્થાયી થયેલા નવીન શાહે પત્રા નાયકના કાવ્યસર્જનની વાત કરી હતી. એમણે કહ્યું હતું કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં જેમ ઉમાશંકર-સુન્દરમ્, નિરંજન-રાજેન્દ્ર જેવી જોડીઓ જોવા મળે છે એમ મહિલા સાહિત્યકારોની કોઈ જોડીઓ જોવા મળતી નથી. એ રીતે પત્રા નાયક અજોડ છે.

અમેરિકામાં ગુજરાતી સાહિત્યની વાત કરવામાં આવે ત્યારે ક્યારેક પૂર્વ કાંઠાના ગુજરાતી સાહિત્યકારો, પશ્ચિમ કાંઠાના ગુજરાતી સાહિત્યકારો, મધ્ય-પશ્ચિમના ગુજરાતી સાહિત્યકારો જેવી સંજ્ઞા વપરાતી હોય છે. એમાં પૂર્વ કાંઠાના ગુજરાતી સાહિત્યકારોની ‘દાદાગીરી’ જરાક વધારે હોય છે. બહુ ઓછા વાચકોને ખબર હશે પણ આખા અમેરિકામાં કેવળ એક જ યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી ભાષા ભણાવાય છે અને એ યુનિવર્સિટી છે યુનિવર્સિટી ઓફ પેન્સિલવેનિયા. આ યુનિવર્સિટીએ ગુજરાતી ભાષાનું સૌ પ્રથમ વૈજ્ઞાનિક વ્યાકરણ પ્રગટ કર્યું છે. એ વ્યાકરણના લેખક પ્રો. કાર્ડોના એક અમેરિકન છે. યુનિવર્સિટી ઓફ પેન્સિલવેનિયાના કેમ્પસ પર તમે ફરતા હો અને તમને કોઈ શ્વેત માણસ ફટાફટ ગુજરાતી બોલતો સંભળાય તો માની લેવાનું એ પ્રો. કાર્ડોના જ હશે. કાર્ડોના પછી ડો. બેન્ડરેએ મધ્યકાલીન ગુજરાતી પર કામ કર્યું અને ત્યાર પછી રીચર્ડ કોલ્ડને મધ્યકાલીન જૈન સાહિત્ય પર કામ કર્યું. કાર્ડોનાના સમકાલીન અને અમેરિકામાં રિજનલ સ્ટડીઝનો પાયો નાખનાર નોર્મન બ્રાઉને ‘વસન્ત વિલાસ’ નામની મધ્યકાલીન ગુજરાતી કૃતિનું સંપાદન કરેલું. આપણા જાણીતા ભાષાવિજ્ઞાની પી. જે. મિસ્ત્રીએ પણ અહીં જ એમ. એ. કરેલું અને એમ. એ. ના અભ્યાસના ભાગ રૂપે જ એક ડીઝર્ટેશન પણ કરેલું. ત્યાર બાદ બાબુ સુથારે અહીંથી ગુજરાતી ભાષામાં લિંગ, વચન, પરુષ કઈ રીતે કામ કરે છે એના પર પીએચ.ડી. કર્યું છે. અત્યારે પણ ચારથી પાંચ વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાત પર કામ કરી રહ્યા છે. આ જ યુનિવર્સિટીમાં પત્રા નાયકે પણ ગુજરાતી ભાષા ભણાવી છે. એટલું જ નહીં, એમણે યુનિવર્સિટીના પુસ્તકાલયને ભારતીય ભાષાઓના સાહિત્યથી સજ્જ કરવામાં પણ મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. ટૂંકમાં, અમેરિકાના પૂર્વ કાંઠાએ ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યમાં ઘણું મહત્વનું પ્રદાન કર્યું છે. આવું

પ્રદાન કરનારાઓમાં એક મધુસૂદન કાપડિયા પણ છે. એઓ મૂળે તો યુનિવર્સિટી ઓફ પેન્સિલવેનિયાના વિદ્યાર્થી. એમણે પણ અહીંથી ભાષાવિજ્ઞાનમાં માસ્ટર ડિગ્રી મેળવેલી અને એના જ એક ભાગ રૂપે એમણે પણ ગુજરાતી ભાષા પર એક ડીઝર્ટેશન કરેલું. એ હવે અંગત કારણોસર પૂર્વકાંઠેથી જરાક દૂર ચાલ્યા ગયા છે. એટલે એઓ રૂબરૂ ફીલાડેલ્ફીઆ આવી શકે એમ ન હતા. એથી કાર્યક્રમના આયોજકોએ એમને ફોન પર પત્રા નાયકના સર્જન વિષે દસ મિનિટનું વક્તવ્ય આપવા માટે વિનંતી કરેલી જેનો સ્વીકાર કરીને એમણે પત્રા નાયકના સર્જન પર દસ મિનિટનું એક વક્તવ્ય આપેલું જેમાં એમણે પત્રા નાયકની કવિતા કઈ રીતે એમની પોતાની જીવનકથા બની જાય છે એના પર ખાસ ભાર મૂકેલો.

મધુસૂદન કાપડિયા પછી રોહિત શાહે અને કવિ, વાર્તાકાર, નવલકથાકાર નીલેશ રાણાએ પણ પત્રાબલેનનું સન્માન કર્યું હતું. ત્યાર બાદ બાબુ સુથારે શાલ ઓઢાડીને અને મધુ રાયે પ્રશસ્તિની તક્તી પ્રદાન કરીને પત્રા નાયકનું સન્માન કર્યું હતું. પ્રશસ્તિની તક્તિ પ્રદાન કરતાં મધુ રાયે પત્રાબલેનને પહેલી વાર કઈ રીતે મળવાનું થયેલું અને એમણે પત્રાબલેનના એક પુસ્તકની કેવી ‘ઝાટકણી’ કાઢેલી એની વાત કરેલી. હવે પત્રા નાયક ધીમે ધીમે આ પ્રસંગને સમજતાં જતાં હતાં અને એમ એમ ગોઠવાતાં જતાં હતાં. ત્યાર પછી સૂચી વ્યાસે પત્રા નાયકનું એક સખી અને એક વ્યક્તિ તરીકેનું વ્યક્તિત્વ ઉપસાવી આપતું એક લખાણ વાંચ્યું હતું. એનું શીર્ષક હતું,



Mamma.., Vicki licks!

e.mail : mahendraaruna@msn.com

‘મારું સુખ, મારી સખી.’ સૂચી વ્યાસ પછી હરનિશ જાનીએ પોતાની અસલી શૈલીમાં પત્રાબલેનની વાત કરતાં કહ્યું હતું કે છેલ્લે હું ગુજરાત ગયો ત્યારે મને જે કોઈ મળતું હતું એ પત્રા નાયક વિષે પૂછતું હતું. મને તો એમ લાગેલું કે ગુજરાતમાં લોકો હવે શ્રીનાથજીનું નામ લેવાને બદલે પત્રાજીનું નામ લેવા લાગ્યા હશે.

ત્યાર બાદ, બધાં પત્રા નાયક શો પ્રતિભાવ આપે છે એ સાંભળવા આતુર હતાં. પત્રાબલેનનો પ્રતિભાવ ખૂબ જ ટૂંકો પણ ત્યાં ઉપસ્થિત બધાંને જીવનનું સંભારણું બની જાય એવો હતો. કારણ કે એમાં કોઈ દંભ ન હતો. કોઈ ઔપચારિકતા ન હતી. એમણે કહેલું કે મારી લાગણીને વ્યક્ત કરવા માટે મારે ક્યારેય શબ્દો શોધવા પડ્યા નથી પણ આજે મારી લાગણીને વ્યક્ત કરવા માટે મને શબ્દો જડતા નથી. એમણે એમ પણ કહેલું કે હું ક્યારેય એવોર્ડ્સ પાછળ દોડી નથી. પણ, આ એવોર્ડ પછી મને હવે બીજા કોઈ એવોર્ડની ખેવના રહી નથી. આ એવોર્ડ મારા માટે સાચે જ સર્વોચ્ચ એવોર્ડ છે. છેલ્લે, કવિ અને વિવેચક નટવર ગાંધીએ પત્રાબલેનના સર્જન અને વ્યક્તિત્વની વાત કરીને બધાંનો આભાર માન્યો હતો. કાર્યક્રમનું સંચાલન કરતી વખતે બાબુ સુથારે સર્જક પત્રા નાયકના વ્યક્તિત્વનાં અવનવાં પાસાં એક કથનમાં ગૂંથી આપ્યાં હતાં. બધાંએ સર્જન અને સર્જક બન્ને માટે નર્ચો પ્રેમ, નર્ચો આદર વ્યક્ત કર્યો હતો. આશા રાખીએ કે પત્રા નાયકના સન્માનનો આ કાર્યક્રમ સાહિત્યિક સંસ્થાઓ માટે, ખાસ કરીને અમેરિકાની સાહિત્યિક સંસ્થાઓ માટે, એક પ્રેરણાદાયક પ્રસંગ બની રહેશે.

e.mail : bsuthar@sas.upenn.edu

# પાણીનું શહેર અને તરસનું શહેર

• ઋતુલ જોશી



દુનિયાના સૌથી મહાન શહેરોની ખાસિયત શું? જ્યાં મન ભરીને ચાલવાની મજા આવે અને છતાં ય શહેર ન ખૂટે. અલગારી રખડપટ્ટીની સરળતા કરી આપે તેવાં શહેરો. કે જેમાં પેકેજ ટુર પ્રમાણે ફરવું એટલે કોઈ સુંદર આખિ-આખા ગીતની જગ્યાએ તેની ટ્યુન સંભાળીને ચલાવી લેવું કે કોઈ સુંદર સિમ્ફનીમાં માત્ર અમુક જ વાજિત્ર સંભાળવા. મહાન શહેરો આખિ-આખા ફરવાલાયક કે ચાલવાલાયક હોય છે; અને આ શહેરોના ભાગ માત્ર હોવું તે જ સૌથી મજાનો અનુભવ છે. મેં જોયેલાં શહેરોમાં મારી 'મહાન'ની વ્યાખ્યામાં ફીટ થતાં બે શહેરો આજે ખાસ યાદ કરવા છે - બાથ અને જેસલમેર. એક પાણીનું શહેર અને એક તરસનું શહેર. બાથ શહેર નામ પ્રમાણે પાણી અને પાણીના ઉપયોગની પદ્ધતિઓની આસપાસ રચાયેલું શહેર છે અને જેસલમેર મરૂભૂમિની છાતી પર તરસ્યાની પરબ જેવું શહેર છે.



બાથ શહેરમાં થોડો-ઘણો સમય વિતાવ્યા બાદ ક્યારે ય આ શહેર ભૂલી શકાયું નથી અને તેની સાથે કોઈ અગમ્ય કારણસર જેસલમેરનો સતત પડછાયો રહે છે. દુનિયાના બે જુદા જુદા ખૂણે આવેલા, એક બીજા થી

સંપૂર્ણપણે જુદી સંસ્કૃતિ, હવામાન, ખાન-પાન, રીત-રસમ, સ્થાપત્ય ધરાવતા શહેરોમાં સામ્યતા શું? પાણી અને પથ્થર - બાથ આખું પાણી-દાર શહેર છે, જ્યારે જેસલમેરમાં પાણી નહિ હોવાની યાદ વારંવાર આવે છે. જેસલમેરના પ્રખ્યાત પથ્થર જાણે સૂર્યના આકરા કિરણોમાં પાકીને સોનવાળું પીળા થયા છે. જ્યારે બાથની ભેજયુક્ત આબોહવા જીવીને અહીંના પથ્થર સતત ભીનાશની અસર ધરાવતા આછા પીળા રંગના છે. આજ સામ્યતા છે આ બંને શહેરોમાં - પથ્થરોનો સુંદર ઉપયોગ અને પથ્થરમય કવિતા જેવા શહેરી સ્વરૂપો. જેસલમેરનું સ્થાપત્ય અને શણગારેલી જાળીઓ સૂર્યને ચાળાણીની જેમ ચાળી નાખીને પરોક્ષ રીતે મકાનોમાં લઈ આવે છે. જ્યારે બાથમાં રોમન અસર તળે બંધાયેલા સ્થાપત્યમાં સૂર્યની એન્ટ્રી સીધી પડે છે, ખુલ્લા ચોક અને યોગાનો દ્વારા. ઈંગ્લેન્ડનાં શહેરોમાં બાથ શહેર જેવી સુંદરતા ક્યા ય જોવા મળતી નથી તો પછી રાજસ્થાનના સુંદર શહેરો વચ્ચે જેસલમેર અનન્ય છે.

બાથનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ એ છે કે બે હજાર વર્ષ પહેલાં જ્યારે રોમનો શ્રિટિશ ટાપુઓ પર સામ્રાજ્ય ભોગવતા ત્યારે આ શહેરને ખાસ આનંદ-પ્રમોદ (અને નાહવા)ના સ્થળ તરીકે વિકસાવેલું.

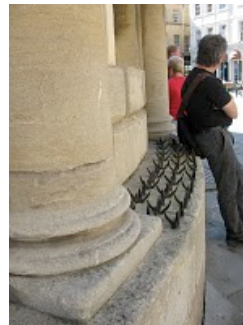


આખા ઈંગ્લેન્ડમાં એક માત્ર બાથમાં કુદરતી પાણીના ઝરા છે, જેનો ઉપયોગ રોમનોએ અદ્ભુત રીતે કર્યો. આજે આપણને નવાઈ લાગે પણ રોમન કાળમાં નાહવું એ સામાજિક ઘટના હતી. અહીં નાહવાની વ્યાખ્યામાં - મિત્રો સાથે મળવું, ગપ્પા-ગોષ્ઠી કરવી, ખાણી-પીણી કરવી અને સાથે સાથે વરાળ-સ્નાન, ઠંડા અને ગરમ પાણીમાં, ખાસ ખનીજરૂપી દવાઓ ધરાવતાં પાણી વગેરેમાં સ્નાન કરવું - એમ બધું જ આવી જતું. એકંદરે રોમન બાથ તરીકે ઓળખાતાં આ કેન્દ્રો તે બધા પ્રકારના મનોરંજન ધરાવતા સામાજિક-સાંસ્કૃતિક કેન્દ્રો હતા. હલુ પ્રખ્યાત એસ્ટિટેક્સ ની કોમિક બૂક સીરીઝ રોમન સુવાર્ણ કાળના ઇતિહાસનું સારી રીતે દસ્તાવેજીકરણ કરે છે. આ પુસ્તકમાં એસ્ટેરીક્સ અને તેનો ખાસ જાડિયો ભાઈબંધ ઓબેલિક્સ એક બાથની મુલાકાત રોમ શહેરમાં લે છે. આ વર્ણન પરથી તેમના વિષે અને તે સમયના ઇતિહાસ વિષે વધુ જાણી શકાયે. પરંતુ એ વાત તો સ્પષ્ટ છે કે રોમન બાથ તે શહેરી સંસ્કૃતિના મોભાદાર પ્રતિક હતા અને આજની કોઈ ક્લબને સમકક્ષ હતા.



બાથ શહેરમાં ચાલવાલાયક અને માણવાલાયક ઘણા વિસ્તારો છે જ્યાં વાહનોને પ્રવેશ નથી. તે સિવાય આ શહેરમાં કંઈને કંઈ અવનવું થતું રહે છે. થોડા સમય પહેલાં શહેરના એક-બે મોટા પ્લાઝામાં પિયાનો મૂકી રાખવામાં આવેલા. જેને મન થાય તે આવીને

વગાડો. ન આવડે તો પણ વગાડો. ઘણી વાર જાણકાર વ્યક્તિઓ આવીને આંગળીને ટેરવે સંગીતની સરવાણીઓ રેલાવી જતા. આ આખો અભિક્રમ પ્લે મી, આઈ એમ થોર્સ'ના નામે ઓળખાય છે અને લ્યુક જેરમ નામના કલાકારના ભેજની પેદાશ છે. બાથમાં રહેલા જાહેર સ્થળોમાં થતા અવનવા અખતરા માટે લાગે છે કે એક આખી નવી પોસ્ટ જ લખવી પડશે.



પણ છેલ્લે, કાગડા બધે કાળા. કોને જાહેર જગ્યા પર આવા વિચારોને અમલમાં મુકીને પિશાચી મજા આવતી હશે? કોઈ બે ઘડી પોરો લેવા બેસે તો તમારા ....નું શું જવાનું હતું...

જાહેર સ્થળોનો જેટલો ઉપયોગ થાય તે ઓછો. કોઈ પણ શહેરમાં ચાલવાલાયક કે માણવાલાયક જગ્યાઓ ન હોવી તે જ સૌથી મોટી ગરીબી છે. કોઈ એક શહેરના જાણીતા મેયરે કહેલું તેમ, જે કોઈ શહેરમાં ફરવાલાયક જગ્યાનું સ્થાન શોપિંગ મોલ લઈ લે તો સમજવું કે તે શહેર બીમાર છે.

બુધવાર, 22 સપ્ટેમ્બર, 2010

[http://charkho.blogspot.com/2010/09/blog-post\\_22.html](http://charkho.blogspot.com/2010/09/blog-post_22.html)

પ્રિય જ્યુ,

અક્ષરો કાગળ પર પડતા જાય અને ધોવાતા જાય, આખું ય અસ્તિત્વ પ્રશ્નોના અધોર અંધકારમાં અટવાયેલું રહે, ત્યાં સુધી હું અટકી છું. અક્ષરોની આરપાર પ્રવેશી, એનાં થોડાંક અજવાળાંને પામી શકાય કે નહીં નિતર્યા એને કાગળ પર ઊતારી શકાય એ મુકામે હવે હું પહોંચી, ત્યારે આ લખવાની હિંમત કરી છે. સવાલોનો સાગર ઉછળ્યા કરે છે. તમે જાણો છો, દરિયો જોઈ મને સાદ પાડતાં મોજાંમાં પ્રવેશ્યા વગર હું ન રહી શકું અને પછી એ ધુધવતાં પાણી મને દૂર દૂર સુધી ખેંચ્યા જ કરે ... શું કરું ? હવે કાંઈ બેસીને મૌન ઓઢવાની નિરર્થક મથામણ કર્યા કરું છું.....

હું લખવા તો બેઠી છું, પણ જ્યુ, આ પત્ર તમને ક્યાં પોસ્ટ કરું ? પ્રોફેસર જગદીશ હીરાણી, રસ્તો બતાવવાનું તમારું કામ છે. મને ખબર નથી, તમે ક્યાં છો !! તમે હવે અહીં કે ક્યાં ય નથી એવું મન નથી માનતું તોયે મારે માનવાનું છે !! અને નથીયે માનવાનું !!! એવુંયે બને કે વિસ્તરવાનો અને વિકસવાનો તમારો સ્વભાવ, તમને પૃથ્વી ઓછી પડી ... અનંત શક્યતાઓ અને અનંત ચેતનાનો ઝળહળાટ ધરાવતો જીવ અનંત સુધી વિસ્તરી ગયો !! આમ તો આ શબ્દોમાંથી પસાર થઈ છું પણ રહું છું સાવ કોરીધાકોર !! ગીતાવચનોનું શ્રવણ થાય છે પણ એ અંદર ક્યાં ય સ્પર્શતું નથી !! મોતની કાનિલ સપ્નાઈએ શાસ્ત્રવચનોને બુઠાં બનાવી દીધાં છે !! એમાં ભરેલી સમજાણ મારા સુધી પહોંચતાં પહેલાં જ વરાળ થઈ જાય છે ...

જ્યુ, મનની અંદર તમને કહેવાની વાતોનો દરિયો ધુધવે છે. કંઈ કેટલું ય આમ તેમ વમળાય છે. ક્યારેક છાતી ફાડીને બહાર આવી જશે એવુંયે લાગ્યા કરે છે. એડિનબર્ગે જતાં પહેલાં સપ્ટેમ્બર મહિનાના એ દિવસે મેડિકલ ચેક અપ કરાવતી વખતે, જીવનમાં પહેલીવાર, ફોર્મ ભરતી વખતે 'વિડો'ની કોલમ પર મારે ટીક કરવું પડ્યું, ત્યારે તમે નહોતું જોયું ? મારી આંખે અંધારાં છવાઈ ગયાં હતાં અને મારા પગ ક્યાં પડે છે એની મને ખબર નહોતી....

મને તમારું સરનામું આપો. મારે તમને મોકલવા છે અનેક પ્રશ્નો, અને સાથે મોકલવી છે, સાથ નિભાવવાના વચનની સ્મૃતિઓ ..... અંધારાંમાં વહે જતાં અને અજવાળાંમાં મોટે ભાગે સરહદ પાર ન કરતા આંસુઓ તમને પોસ્ટ કરવાં છે. વ્યથાના વંટોળ, જે મને આમતેમ ફુંગોળ્યા જ કરે છે, તમને એની એક ઝલક મોકલવી છે. ક્યાં મોકલું ?? કહો ને, ક્યા અકળ મુકામે તમારો વાસ છે !!

આંખમાં તગતગે છે, કિનારા વગરનો સ્મરણોનો દરિયો. જે કંઈ થાય એને સહજતાથી અને સ્વસ્થતાથી સ્વીકારી લેવાનું તમે શીખવ્યું છે એટલે હું પ્રયત્ન કરું છું, પણ જરા મારી જગાએ

તમારી જાતને મુકી તો જુઓ; તમને પણ આવી સ્થિતિ જીવવવી કપરી થઈ પડી હોત !!

જિંદગીનો આખરી પ્રવાસ તમે કેવી રીતે માંડ્યો હતો ?? શરીરની તો તમને સુધ નહોતી રહી. 2009ની ઓગણીસમી ઓગસ્ટ, અમાસની એ કાળી રાત અને બંધ આંખોએ ઓઢેલું અંધારું તમે ઊતાર્યું જ નહિ. અદીઠ હવા એ અંધારાનો જ લાભ લઈ તમારા શ્વાસ લેતી ગઈ. અજવાળું થતાં પહેલાં તો તમે ચાલી નીકળ્યા .... કદાચ એટલે જ કે મારી સાથે આટલા કઠોર થવાની તમારી હિંમત નહોતી !!

શાસ્ત્રો કહે છે, બાર દિવસ સુધી જીવ જ્યાં રહ્યો હોય ત્યાં જ આસપાસ ભમ્યા કરે છે. સાચું કહો, મારું આર્કટ તમારામ કાળજાંને વલોવી નહોતું નાખતું ? પુત્રોની સાથે પુત્રવધૂનીયે કંધિ ચડવાનું તમને ભાંગીને ભૂકો નહોતું કરી નાખતું ? આર્યન અને શ્રીનો કાલોધેલો અવાજ તમારા હૃદયને હચમચાવતો નહોતો ? કાળજું કઠણ કરીને ઊભા રહેલા દીકરાઓ નિસર્ગ-પાર્થ, અને હિના-વિશાખાની માથે લાથ ફેરવી લેવા તમે વ્યાકુળ નહોતા થતા ? મને લાગે છે કે અસહાય મનનો દાહ, શરીરદાહ કરતાં ક્યાંય વધારે બાળતો હશે !!

કેટલો આપણો સાથ ?? 1973ની પંદરમી મેએ અગ્નિની સાક્ષીએ ફેરા ફર્યા પછી, 2009ની વીસમી ઓગસ્ટની વહેલી પરોઢ ..... છત્રીસ વર્ષ, ત્રણ મહિના અને ચાર દિવસ પૂરાં થયા ..... અઢબક સ્મરણોની સંપદાથી રળિયાત છું ખરી, પણ એ પ્રજાળકને બદલે હૂંફાળી બને એવા મુકામે હું પહોંચી નથી. અચાનકની તમારી વિદાય અને એને નહિ સ્વીકારવાની મનની હઠ .... આ હઠ કોઈ સભર, સુંદર ક્ષણને સ્મૃતિમાં ટકવા દેતી નથી અને અફસોસની, દુ:ખની દરેક વાતનો વલોપાત જાત પર ખડકે જ જાય છે.

'જે પણ આવી પડે એ પરિસ્થિતિને સ્વીકારી લેવી' - એ વાક્ય નવા નિશાળિયાની જેમ ગોખ્યા કરું છું, પણ આ શબ્દોના અર્થ ક્યાં ખોવાઈ ગયા ? તમારા ફોટા સામે નજર જાય છે ને એમ જ થાય છે કે તમે પ્રવાસમાં છો અને પાછા આવી જશો !! ઘરનાં બારણાં સામે નજર જાય છે અને આભાસ થયા કરે છે કે હમણાં ચાવીથી દરવાજા ખુલશે અને તમે અંદર આવશો. વિશ્વાસ નથી જ આવતો .... હજી તો તમારે કેટલા ય શિખરો સર કરવાના હતા !!

હું એકલી ન રહું એની ચિંતા સહુ કર્યા કરે છે પણ એકાંતનો બધો સમય જાણે તમારી સાથે ગાળવાની પળો બની જાય છે. ભલેને આંસુ છલકાતાં, એમાં સુખ મળે છે !! સૌની સાથે રહેવાથી 'આમ કેમ જવાય ?' આ એક જ સવાલના મનમાં ઉછળતા ભયાનક, પ્રચંડ મોજાંઓને ઓછાં નાથી શકાય ? દેખીતી રાહત પાછળ કેટલી ગૂંચળામણ ધુમાડે ચડે છે !!

એમ તો આ સવાલનો જવાબ મને મળનારા દરેક લોકો આપ્યા કરે છે. ઉપાય સૌ ચીધે છે. કેટકેટલાં આશ્વાસનો અને કેટકેટલી રાહત !! બળવાન ઈશ્વરેચ્છા અને કુદરતના ક્રમના સ્વીકારની શીખનો વરસાદ પણ હું કાન બહેરા બની ગયા છું .... 'ચિંતા ન કરશો. કામકાજ હોય તો જરૂર કહેજો.' કેટલા બધા લોકોએ આવા શબ્દો કહ્યા !!

કોઈનો શબ્દ ક્યાં ય સ્પર્શ્યો નથી. અને એ પણ ખરું કે લોકો કહી કહીને બીજું શું કહે ? આવી ઘટનામાં મનને મનાવવાની કે સમજાવવાની કેટલી મર્યાદા છે !!. હા, ક્યાંક, કદીક સ્પર્શથી શાતા જરૂર મળી. કોઈના ચૂપચાપ લાથ પકડીને બેસવાથી કે આવીને ભેટી પડવાથી ખૂબ રાહત મળી. એનાથી અંદરના વંટોળને નિકળવાનો રસ્તો મોકળો થાય અને એની જ ઓથ !!

..... તમને તો યાદ જ હશે. આવું તો અનેક વાર થયું હતું.....

મારી આંગળીઓ કીપેડ પર આંકડાઓ સાથે ટકરાય, 98 25 04 89 32 .....

'બોલ, શું કામ હતું ?'

'કેટલી વાર તમને કહ્યું, જરા, ઘરમાંથી બહાર નીકળો ત્યારે કહીને જતા હો તો !!'

'બોલ્યો હતો, તું સાંભળતી નથી.'

'પણ એમ સાવ જતી વખતે બારણામાં ઊભા રહીને બોલી દો તો મને ક્યાંથી સંભળાય ? તમને ખબર છે, હું રસોડામાં કામ કરતી હોઉં ને બાજુમાં રેડિયો ય વાગતો હોય. અહીં આવીને કહેતાં શું થાય છે ? મને કામ પડે ને હું તમને બૂમો માર્યા કરું !! જવાબ ન મળે ત્યારે ખબર પડે કે તમે ઘરમાં નથી !! જરા કહીને જતા હો તો !! મને એનો બહુ જ ગુસ્સો આવે છે.'

હું ફોન કાપી નાખું.....

અને ફરી તમે કહ્યા વગર જ જતા રહ્યા છો, મારો ગુસ્સો પ્રવેશી જ ન શકે એ હદમાં .....

હું રસોડામાં છું ને રેડિયો મૌન છે, ગુસ્સો તો નામનો ય નથી. કાન દરવાજા ટીંગાલેલા છે, આજ સુધી કરેલા તમામ ગુસ્સાની હું માફી માગી લઉં છું..... એકવાર તમે બોલો ને, 'અંજુ, હું જાઉં છું'... એકવાર આટલું તો કહો.....

ગઈકાલે જમતી વખતે મારે પ્રવાસે જવાની વાત ચાલતી હતી. મેં દીકરાને કહ્યું,

'પાર્થ, બીજા કોઈની કંપની શોધવી એનાં કરતાં હું વિશુને જ લઈ જાઉં તો ? તું થોડાક દિવસ ચલાવી લે, તારી બધી વ્યવસ્થા કરીને જઈશું.'

"ના હોં મમ્મી, વિશુને લઈને જવું હોય તો જજે પણ મહેરબાની કરીને મારી 'વ્યવસ્થા' ન કરીશ (હું ક્યાં ય જમવા નહિ જાઉં) !!"

એણે કહ્યું એવી રીતે કે પહેલાં તો હું ખડખડાટ હસી પડી અને હસતાં હસતાં બીજી ક્ષણે કોળિયો ગળામાં અટકી પડ્યો. અદ્ભૂત તમારી જ

ટેવ !! આંસુએ આંખોનો અને ડુસકાંએ ગળાનો કબજો લઈ લીધો .....

ત્રણ મહિના હું નિસર્ગને ઘરે એડિનબર્ગ રહી હતી ત્યારની વાત. એ સાંજે નિસર્ગે જમ્યા પછી કોમેડી પિક્ચર જોવાનો પ્રોગ્રામ ગોઠવ્યો હતો. બધાંનો એ પ્રયત્ન હોય છે કે હું આનંદમાં રહું. અમે આરામથી બેઠાં બેઠાં મુવી જોતા હતાં. અચાનક સમયના ટુકડાની અદલાબદલી થઈ ગઈ !! તમે ય હમણાં હમણાંથી સાંજે નવરાશમાં ડી.વી.ડી. મુકીને મુવી જોવા બેસી જતા હતા .....

‘કામ પડતું મૂક, ને બેસ અહીં મારી સાથે .....

આંખ સામે ચાલતી કોમેડી ક્યાં ય ખોવાઈ ગઈ.

‘થાકી ગઈ છું, ઊંઘ આવે છે.’ કહીને હું મારી રૂમમાં જતી રહી. ઓશિકા ઉપર સ્મૃતિઓનો દરિયો વહી ચાલ્યો ...

..... આપણાં લગ્નનાં એક વર્ષ પછીની વાત. એ મારું બી.એનું છેલ્લું વર્ષ હતું. મારી કોલેજમાં વક્તૃત્વ સ્પર્ધા હતી. તમે મને આગ્રહ કરીને એમાં ભાગ લેવડાવ્યો હતો.

‘એમાં શું ? તારાથી કેમ ન બોલાય ? તૈયાર કરીને જવાનું અને યાદ આવે એટલું બોલવાનું, પણ સ્પર્ધામાં ભાગ જરૂર લેવાનો.’

મેં મહેનત કરીને તૈયાર કર્યું. મને લખવામાં તકલીફ નહોતી, સ્ટેજ પર જઈને બોલવામાં હતી. અને બન્યું એ જ. સ્ટેજનું પગથિયું ચડતાં જ હું બધું ભૂલી ગઈ. માર્શલ પાસે બે-ત્રણ મિનિટ ઊભી રહી. આંખ સામે ઝળઝળિયાં સિવાય કશું જ નહોતું. કદાચ કોઈ હસ્યું હશે કે મજાક કરી હશે. મને કંઈ ખબર નથી. ઘરે આવીને હું કેવું ધોધમાર રડી હતી અને તમારી સાથે ઝઘડી હતી.

‘તમે જ મને આવી ક્ષોભજનક સ્થિતિમાં મૂકી ! શા માટે મને ભાગ લેવડાવ્યો ?’

ત્યારથી માંડીને હું ઠીક ઠીક સારી વક્તા થઈ ત્યાં સુધીની સફર. તમે કહેતાં, ‘બસ, એવા સમયે માર્શલ છોડી દેવું કે જ્યારે ઓડિયન્સનો રસ હજી અકબંધ રહ્યો હોય !! આપણે ખસીએ ત્યારે શ્રોતાઓને એમ થાય કે હજી બોલ્યા હોત તો સારું હતું.’

જ્યુ, જિંદગીમાંયે તમારે આ સાબિત કરવાનું હતું ?

તમે જાણો છો કે મારા પગ નીચેની ધરતી તમે હતા. મને ચાલતાં તમે જ શીખવ્યું. તમે જાણો છો કે હું તમારા પર કેટલી ડિપેન્ડન્ટ છું !! ‘તું તારી જાતે કરતાં શીખ’ એવી જીવનભર તમે દીધેલી શીખ છતાં મને તમારી પાસે નાના રહેવું ગમતું હતું. હું જાતે કરી શકું એવા કામમાં પણ તમારી મદદ લેવાનો મારો હક છોડવો નહોતો ગમતો. અરે એ બદલ ગુસ્સો કરવોયે ગમતો હતો .....

મારી સફળતા -નિષ્ફળતા તમારા ઉપર ઢોળી હું નિરાંતની નિદ્ર લઈ શકતી.

તમે કહેશો, ‘ના હવે તું નાની નથી. બંધી મોટી જવાબદારીઓ પૂરી થઈ ગઈ છે. તારે કશાની

ચિંતા નથી. સંતાનો બહુ સમજદાર અને પ્રેમાળ છે. તને કોઈ મુશ્કેલી નથી પડવાની !!’ અને મારે હંમેશની જેમ એ જ કહેવું છે, ‘તમને નહિ સમજાય. મોટી મુશ્કેલી તો કદી આવી જ નથી. મારું કામ પણ જાતે કરી શકું છું. પણ મારી નાની નાની અને મને પજવ્યા રાખતી કેટલી મુસીબતો .... એ તમને સમજશે જ નહિ !!’

સાંભળો છો ને તમે ?? તમે ક્યાં છો એ ખબર નથી પણ તમે ક્યાંક તો છો જ. ભગવદ્ગીતા ખોટું ન કહે, તમે ક્યાંક જરૂર છો અને તમારા સુધી મારી વાત પહોંચે છે ખરી ... કદાચ તમારે ય મને આવું જ કંઈક કહેવું હશે પણ હવે તમારા ફોનનું એકાઉન્ટ બંધ થઈ ગયું છે. લાઈન કપાઈ ગઈ છે અને તમે મારો નંબર નથી ડાયલ કરી શકતા .....

..... વર્ષ 2009ના નવેમ્બરનો એકાદ દિવસ. એડિનબર્ગથી અમદાવાદ, નિસર્ગના ઘરેથી મારે પાર્થ સાથે વાત કરવાની જરૂર પડી. સામાન્ય રીતે પાર્થ-વિશાખા મને, નવરાશો, નિરાંતે ફોન કરતા હોય. હું ફોન કરું ત્યારે ઘરના નંબર પર કરતી હોઉં. આજે મારે પાર્થનું જ કામ હતું અને એ આ સમયે બહાર હોય એટલે એને મોબાઈલ પર કરવો પડે.

હું નંબર લગાવું છું, 00 91 98 25 04 89 32 !! હવે તમારો મોબાઈલ પાર્થ પાસે છે અને મારે એનું જ કામ હતું. પણ હાથમાં ફોન લીધો ત્યાં સુધી મારે ‘તમારો નંબર ડાયલ કરવાનો છે’ એની સભાનતા નહોતી. 2009ની વીસમી ઓગસ્ટ પછી એ પહેલી વાર બની રહ્યું હતું.

હું ફોન નંબર ડાયલ કરતી હતી કે કોઈ દુર્ગમ પહાડના કપરા અંધારિયા ચઢાણો ચડી રહી હતી !! હજારો વાર આ નંબર ડાયલ કર્યો છે તોયે આજે આ કામ કેટલું કપરું થઈ પડ્યું ? સામે છેડેથી તમારો જ અવાજ સાંભળવાની ઝંખના રૂંવે રૂંવે પંડમા પ્રલય થઈને ફરી વળી .... એ થોડીક ક્ષણો, મનને સાવ સ્મૃતિભંશ કરતી, ઝંઝાવાત બની ગઈ. સમયના એ ટુકડાએ ફરી એક વાર મનમાં તાંડવ સર્જ્યું.

સામે છેડે દીકરો જ હતો. ‘બોલ મમ્મી. શું કામ હતું ?’

પાર્થનો અવાજ સાંભળી એ દિવસે ફોન ફેંકી દેવાનું મન થયું. મન જીદે ચડી ગયું હતું, બાળક ચાંદો લેવા હક પકડે અને પછી કાળું કલ્પાંત કરે એમ !!

કંઈક એવું 24 ઓગસ્ટે થયું હતું. એ બેસણાનો દિવસ હતો. વહેલી સવારે સાડા પાંચે તમારા મોબાઈલમાં રીંગ વાગી. મારી પથારીની બાજુમાં ટેબલ પર ફોન પડ્યો હતો. રીંગ સાંભળતાં જ હું સફાળી જાગી અને જાણે ‘તમે જ મને ફોન કર્યો છે’, લાગણીના એવા પ્રચંડ આવેગથી મેં ઊંચક્યો. સામે છેડે તમારો જ

અવાજ સાંભળવાની ઈચ્છા ત્યુનામી બની આખા શરીરમાં વ્યાપી ગઈ .....

ફોન પર કોઈ બીજું જ હતું, બેસણાની જાહેરખબર જોઈને આટલી વહેલી સવારે ડોનેશન માંગવા માટે .....

હું દુઆ દઉં છું એ ફોન કરનારને, ભલું થજે એનું કે જણે બે ક્ષણ માટે ય મને ઝંઝેડી, હયમચાવી, આકળવિકળ કરી દેતો અહેસાસ આપ્યો કે ‘તમે મને ફોન કર્યો છે .....

ફોન પર સામે છેડે તમે જ છો’ .....

તમને ફોન કરવાની કેવી જબરદસ્ત આદત હતી !! પપ્પાને ત્યાં હું પહોંચું ને રીંગ વાગે એટલે પપ્પા કહેશે, ‘લે તારો જ ફોન હશે ...’ તમે અમેરિકા ગયા ત્યારે કે હું સ્કોટલેન્ડ ગઈ ત્યારે, આપણે લગભગ દરરોજ વાત કરી છે !! તમે ઘરમાંથી નિકળ્યા હોય ને પાંચ મિનિટ પણ ન થઈ હોય ને તમારો ફોન આવે .... ‘ફ્લાણો રિપોર્ટ કાઢી રાખજે ને !!’ કંઈક કહેવાનું થાય ને તમે તરત ફોન ઉપાડો .... સાંજે ઘરે આવવાનો સમય હોય તોયે રીંગ વાગે.

‘સાંભળ ....’

‘અરે, પણ તમે ક્યાં છો ?’

‘બસ, અહીં વસ્ત્રાપુર પહોંચ્યો !’

‘તો પાંચ મિનિટમાં ઘરે પહોંચી જશો, ઘરે આવીને વાત ન કરાય !!’

‘પછી, વળી, ભૂલી જઈ, એનાં કરતાં કહી દેવું સારું ...’

‘શું સારું ? આ તમારા મોબાઈલનું બિલ કેટલું આવે છે, ખબર છે ?’

‘જો, મારે એક પૈસાનો ય ખિસ્સા ખર્ચ નથી. ગાડીમાં પેટ્રોલ પુરાવું એટલું જ. મારે ન જોઈએ ચા કે કોફી, ન પાન, બીડી કે સિગારેટ ... લોકોને કંઈ ને કંઈ વ્યસન હોય છે .... આ ફોન મારું વ્યસન છે એમ માનીને ચલાવી લે, બીજું શું !!’

..... હવે તમને મારી સાથે જરા ય વાત કરવાનું મન નથી થતું ?? એક વાર.. પ્લીઝ, એક વાર, વાત કરશો, મારી સાથે ?? .. બસ, એક જ વાર.. ગુસ્સો નહિ કરું .... સાચે જ .. પછી, ભલે ‘ચાલ, આવજો’ એટલું યે કહ્યા વગર ફોન કાપી, તમે જતા રહેજો, બસ, પણ એક વાર, પ્લીઝ ... આ એક નહિ, કેટકેટલી વાતો, અને હું મારી જાતને માફ જ નથી કરી શકતી.

..... ‘મારે પાયલોટ બનવું છે પપ્પાજી’ સી.એન. વિદ્યાલયમાં ચોથા ધોરણમાં ભણતા નિસર્ગે તમને કહેવું. તમે એને કોમ્યુનિટી સાયન્સ સેન્ટર લઈ ગયા, ત્યાં એને વિમાન વિશે બધું બતાવ્યું અને બહુ થોડા દિવસોમાં એક પછી એક સંપર્કો દ્વારા તપાસ કરી, એક એરફોર્સ પાયલોટની સાથે એનો મેળાપ કરાવી દીધો, ‘તારે પાયલોટ બનવું છે ને !! મળ આમને અને જે પૂછવું હોય એ પૂછ !!’

નિસર્ગ અને પાર્થને લઈને દર રવિવારે કોમ્યુનિટી સાયન્સ સેન્ટર જવાના તમારા કમના



અનુસંધાનમાં, એકવાર, રસ્તામાં એક બંગલાની ઉપર સોલર સિસ્ટમ ગોઠવેલી જોઈને નિસર્ગે પૂછેલું, 'આ શું છે, પપ્પાજી ?'

'એ સોલર સિસ્ટમ છે, પણ ચાલ આપણે એ જોઈને જ સમજીએ.' કહીને તમે એ ઘરનો દરવાજો ખખડાવ્યો હતો. બાળકની જિજ્ઞાસાને સંતોષવાનો આવો પ્રયાસ મકાનમાલિકને પણ ગમ્યો હતો અને એનો નાનકડો સવાલ મોટા સંતોષ સાથે વિરમ્યો હતો.

..... કાલે જ પાર્થ સાથે મારે બાળઉછેરની વાત થતી હતી.. એ કહે, 'અમારો વિશ્વાસ જળવાઈ રહ્યો અને વિકસ્યો એની પાછળનું મુખ્ય કારણ હતું, આપણા ઘરમાં સવાલો પૂછવાની આઝાદી. પોતાની મરજી બતાવવાની છૂટ હતી. પપ્પાજી કદી અકળાયા નથી. ક્યારેક, ખોટું જ કહી શકાય એવું અમારું વર્તન પણ એમણે શાંતિથી સ્વીકારી લીધું છે અને પછી 'આ ખોટું છે' એમ અમે જાને સમજીએ, એવું વર્તન કર્યું છે.'

મનનાં બંધિયાર બારણાં ખોલી આપી એને ખુલામાં વિહરતા મુકી દેવાનું, એની પોતાની સમજણ વિકસવા દેવાનું, એ તમારા સ્વભાવનું જબ્બર પાસું હતું. પ્રોફેસર તરીકેના વ્યવસાયમાં તમારી ત્રણ કોલેજ, મોરબીની એલ.ઈ. એન્જિનિયરીંગ કોલેજ, રાજકોટની વ્યવસાયી વિદ્યા પ્રતિષ્ઠાન એટલે કે 'વી.વી.પી.' એન્જિનિયરીંગ કોલેજ અને વિદ્યાનગરની એ.ડી. પટેલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ટેકનોલોજી, આ ત્રણે કોલેજના તમારા સમયના વિદ્યાર્થીઓને અનેક તબક્કે એમના પ્રો. જગદીશ હીરાણીએ આપેલું આ ભાથું કામ લાગતું હશે. બહુ પાયાની વાતો તમે એમના જીવનમાં રેડી છે. વિદ્યાર્થીઓ સાથેની તમારી નિસ્ખત મેં જોઈ છે અને અનુભવી છે. એટલે, વિદ્યાર્થીઓ જ નહિ, એક મેનેજમેન્ટ કન્સલ્ટન્ટ તરીકેના રોલમાં, તમારા ક્લાયન્ટને ય તમારા ચરણસ્પર્શ કરવાનો ભાવ થયો હોય, એવાં અનેક દૃશ્યો મારી આંખ સામે આજે ય તરવર્યા કરે છે, મારા આકાશમાં ઉઘડતી તમારી ઊંડી સમજણ અને એની હળુ હળુ સુગંધ ફેર્યા કરે છે, જેને મારે માત્ર અનુભવવાની જ છે, એના સુધી પહોંચવાના મારા બધા જ પ્રયત્નો હવાતિયાં સાબિત થઈ જાય એ હદે.

જીવનની ઉછળતી ચેતનાને અને પાંગરતી સર્જનાત્મકતાને તમે હંમેશાં પ્રથમ સ્થાન આપ્યું, નિયમો, કાયદા-કાનૂન અને શિસ્ત આ બધું પછી .... સ્ટાફ તો ઠીક પણ પ્રિન્સિપાલને ય તમારી વાત સાથે સહમત થતાં આખરે સંતોષ થતો. તમારી આ સૂઝને પોતપોતાના અનેક અનુભવોની મહોર મારનાર કેટલા ય લોકો મળશે. પણ સૌને સવાલો કરતાં શીખવી તમે પોતે આમ અચાનક મૌન થઈ જાઓ એ મારે કેમ સ્વીકારવું ? .....

'મને આ નથી સમજતું, પપ્પા' પાર્થ કહેતો. 'શું નથી સમજતું ? લાવ તારી ચોપડી અને મારી સામે બેસી મોટેથી મને સંભળાય એમ આપું ય વાંચ.'

પાર્થ કહે છે, 'પપ્પાજીની સામે બેસી મોટેથી વાંચું એટલે એ સમજાઈ જાય કેમ કે ઘણીવાર મેં એ ધ્યાનથી વાંચ્યું જ ન હોય. કેટલીક વાર એવું બને કે એમ વાંચ્યા પછી ય ન સમજાય તો પપ્પાજી કહેશે, 'બીજી ચોપડી લાવ' પછી એમાંથી કે પોતે લાયબ્રેરીમાંથી એકાદ ચોપડી લાવીને કહેશે, 'લે, હવે આ મોટેથી વાંચ'. બસ આ પ્રોસેસમાં બધું સમજાઈ જાય. હું મોટો થયો પછી પપ્પાજી કહેતા હતા કે તું વાંચતો ત્યારે હું મોટેભાગે સાંભળતો પણ નહોતો કેમ કે મને ખબર હતી કે એકવાર જાને ધ્યાનથી વાંચીશ એટલે તને આવડવાનું જ છે !!

..... મને ખબર છે, તમે કહેશો, 'ખોલ, આપણાં સ્મરણોની પોથી ખોલ ને મોટેથી હું સાંભળું એમ વાંચ. ....'

'તમે સાંભળો છો ને ?'

..... ગયા વરસે આપણે મુંબઈ ગયા હતાં અને સાંજે ગોદરેજ કંપનીના ગેસ્ટ હાઉસની બાલ્કનીમાં શાંતિથી બેઠાં બેઠાં આપણે ઘેઘૂર વૃક્ષો પર પોતાના માળામાં પાછાં ફરી રહેલાં અસંખ્ય પક્ષીઓનો ચહચહાટ ચૂપચાપ માણતા હતા અને અચાનક મૌન તોડી તમે કહ્યું તું, 'જીવનની સાંજ પણ આવી રળિયામણી હોય તો કેવું સરસ !!'

ઢળતી, પણ હજી પૂરેપૂરી પ્રવૃત્ત બપોરે 'સાંજ'ની વાત ભલે સાવ અપ્રસ્તુત નહોતી તોયે જીવનના અંતનો નિર્દેશ કરતી હતી એટલે મનને ધ્રુજાવી ગઈ હતી !!

એ જ ટૂંપમાં આપણે મુંબઈથી પાછા વિદ્યાનગર આવતા હતા અને વહેલી સવારે સાડા ચારે આપણો સામાન એકઠો કરી, ઊતરવાની તૈયારી કરતા હતા, કેમ કે આર્બંદ સ્ટેશન સવારમાં પાંચ વાગે આવવાનું હતું. ઊંઘમાંથી ઊઠ્યા પછી તરત અને કોઈ સંદર્ભ વિના ય તમે કહેવું 'આટલી નાની સફરમાંયે ઊતરવાનો સમય આવે એટલે આપણે કેવા બધું સમેટવાની તૈયારી કરવા લાગીએ છીએ અને જિંદગીની ટૂંકમાંથી ઊતરવાની કોઈ તૈયારી નહિ કરવાની ?'

હું આખેઆખી પ્રશ્નાર્થ બની ગઈ હતી ....

એમ તો અનેક પ્રોજેક્ટ-પ્લાનીંગથી ભરચક વીંટળાયેલા અને કેટલાયે નવા આઈડિયાને અમલમાં મૂકવા માટે એકશન પ્લાન કરતાં કરતાંયે બેએક વારના તમારા ઉચ્ચારણો : 'હવે મારે કેટલું જીવવાનું છે ?' અને મને ધ્રારકો સરખો પડે ત્યાર પહેલાં તો નવાં કામની ચર્ચામાં તમે ડૂબી જતા. પછીથી આવા શબ્દો કાંટા બનીને અંદર વાગ્યા કરતા પણ વળી 'એ તો ખાલી અમસ્તું જ' મારું મન એમ જવાબ આપી દેતું ...

સ્મરણોની પોથી ફરી ફરીને વાંચ્યા પછીયે તમારી આ ઠોઠ વિદ્યાથિની-પત્નીને કંઈ નથી સમજતું. એ આ એકના એક સવાલનો પહાડ નથી ઓળંગી શકતી : 'કોઈ અગમચેતી નહિ, કોઈ આણસાર નહિ, છેલ્લે સુધી કોઈ બિમારી નહિ, કોઈ

સારવાર નહિ, બસ થોડો દુખાવો અને તમે સૂઈ ગયા .... એમ જ સૂઈ ગયા ..... ન કોઈ વાત-ચીત, ન કોઈ ભલામણ, ન કોઈ સૂચના, ન જરા સરખું વ્હાલ ..... અરે, છત્રીસ વર્ષનાં સહજીવન પછી એક નાનકડું 'ચાલ આવજો અંજુ' પણ નહિ !!'

થોડીક, માત્ર આપણી જ ક્ષણો ...

ફૂલો બધાં જ મને ગમે પણ મોટાં લીલાં પાંદડાઓ વચ્ચે આછાં પીળાશ પડતાં ચંપાનાં ફૂલોનાં ગુચ્છાદાર ઝૂમખાં મને કેવાં પ્રિય !! આપણા પૌત્ર આર્યનના જન્મને વધાવી સ્કોટલેન્ડથી હું પાછી આવી અને ઘરમાં પગ મૂકતાં જ આંખ સુગંધી થઈ ગઈ હતી .... બાલકનીના ફૂડામાં હળું હળું હસતો, પીળચટ્ટા પ્રકાશને ઝીલતો, ટટ્ટાર ઊભિલો ચંપો ફૂલો સાથે ફેર્યાનો !!

તમારા અનેક પ્રવાસો દરમિયાન હોટલની રૂમમાં બેગમાંથી શર્ટ-પેન્ટ કે રૂમાલ-મોજાં કાઢતાં અંદરથી જુદી જુદી રીતે 'આઈ લવ યુ' કહેતાં હસીને સરી પડતી નાની નાની ચિટ્ઠીઓ તમને હજી ય નજરે તરવરતી હશે ..... અને એ ય યાદ છે ને, મારો વાંક આવે એટલે હું ગીત ગાવા માંડતી જેથી તમને ગુસ્સો કરવાનો મોકો ન મળે !!

નેશનલ બુક ટ્રસ્ટના વર્કશોપમાં મને છેલ્લી ઘડીએ, એ જ દિવસે સવારે સૂચના મળી. મારે એકલાં જ નીકળવું પડે, બસમાં સમયસર પહોંચાય નહિ અને તમે કેટલી સહજતાથી કહી દીધું, 'એમાં શું ? ગાડી લઈને પહોંચી જ !!' વાત વહલવિદ્યાનગરથી અમદાવાદ પહોંચવાની હતી. મારા રસના ક્ષેત્રે હું યુક્ત નહિ, એ તમારી હોંશ અને મારા ડ્રાઈવિંગ પરનો ભરોસો. એમ તો કન્સલ્ટન્ટ તરીકેની તમારી કારકિર્દીમાં શરૂઆતનો કેટલો સમય હું વઢકણા બોસના મારા હંમેશના રોલ ઉપરાંત ક્લાર્ક, કેશિયર, એકાઉન્ટન્ટ, પિયૂન અને ડ્રાઈવર થઈને તમારી પડખે રહીંતી, એ તમે થોડા ભૂલો !!

અને આવું તો કેટલુંયે .... તોયે .....

છેલ્લાં થોડાંક વરસોમાં ક્યો અભાવ આપણને પીડતો હતો !! જીવનમાં યાંત્રિકતા પેસી ગઈ હતી !! એમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન એ જ આપણાં બંનેનું કામગરાપણું ? આપણી વચ્ચેનો સેતુ નિ:શબ્દ કેમ બનતો જતો હતો ? વાણી શાંત પડતી ગઈ અને મૌન મુખર થતું ગયું !! કદીક પૂરી તો કદીક અધૂરી સમજણનો ફાંસલો !! વિદ્યાનગર ADIT કેમ્પસનાં ફૂલોની તમે બનાવેલી વીડિયોમાં ફૂલોના સ્પર્શ ગુમાવ્યાનું ગાન કેમ અનુભવું છું !! સુખના છલોછલ સરોવર પર ઈચ્છાઓનાં વૃક્ષો પરથી ખર્ચા કરતાં નાની નાની ફરિયાદોના સેંકડો સૂકાં પાંદડાં એની તરલતાને અંધારે ઢબૂરી જ રાખે !! એની ઠંડકથી, એની ભીનાશથી અસ્તિત્વને અળગું જ રાખે !!

સવારમાં ઊઠતાંવેંત 'ગુડ મોર્નિંગ, ડિયર' કહેતાં ભેટી પડવાનો ઉમંગ ક્યારે ઓજપાઈ ગયો, મને ખબર નથી રહી !! સાંજ પડે ઘરે આવતાં,

રસોડામાં ડાઈનીંગ ટેબલ પર બેસીને આખા દિવસની વાતો કરવાનો ક્રમ ડિલિટ થઈને એની જગ્યાએ સોફા પરની એકલી બેઠકમાં ટીવી ને લેપટોપના સ્ક્રીનનો સહવાસ ક્યારે પેસ્ટ થઈ ગયો, મને જાણ ન રહી .... સૂવાના સમયે તમારા પડખામાં મારી જગ્યાએ ઓશીકું ક્યારે મુકાઈ ગયું એની મને સૂધ સરખી નથી રહી અને પછી એ બધું ટેવ થઈ માલિક બની બેઠું ..... !!

મ્યુઝિક સિસ્ટીમમાં લાઉડ વોલ્યુમ રાખી એની સાથે હું ગાયા રાખતી હોઉં ને તમે સાંભળ્યા રાખતા હો, એ દિવસો ક્યારે, કેમ ગાયબ થઈ ગયા ?? ... યાદ છે, એક વાર મેં તમને પૂછ્યું હતું, 'મને ગાવાનો કેટલો શોખ છે, અને તમે કદી કહેતા નથી કે તું ગા !!'

તમારો જવાબ હતો, 'તું ગાતી બંધ થા એટલે કહું ને !!'

ખરા સુખને નગણ્ય બનાવી દઈ, નાની નાની નજવી વાતો જીવને કેમ જકડયા કરતી હતી !! કેમ એટલું નહોતું કહી શકાતું, જે જીવનનું પરમ અને એક માત્ર સત્ય હતું કે 'હું તમને અનલદ પ્રેમ કરું છું, તમારા પ્રેમનાં મૂળિયાં મારા અસ્તિત્વનાં ઊંડાણમાં કેવી જડ નાખીને બેઠાં છે ....'

ઉપરનો વાદ અને અંદરનો સંવાદ ઓછો વત્તો બંને છેડે હતો. અલબત્ત, તમારે પક્ષે સમતા ઘણી હતી. એમ તો રાગદ્વેષથી તમે ઘણા દૂર હતા. રાગ ખરો પણ દ્વેષ તો મેં તમારામાં કદી નથી ભાળ્યો હા, મૌન બેઉ તરફી હતું. અનેક ફરિયાદોની વચ્ચે ય ટલુકા મનમાં જરૂર ઊગ્યા કરતા હતા. કાશ, હું કહી શકી હોત !! તમે ય કંઈક કહી શક્યા હોત !! એવો કોઈ મોટો વિસંવાદ આપણી વચ્ચે નહોતો જ, તોયે શબ્દોથી વ્યક્ત થવા આડે કે એને કોરાણે મૂકી, વ્હાલથી ભેટી પડવાને આડે ક્યો પહાડ આવીને ઊભો રહેતો હતો ?? આ વલોપાત તમારો ય હોત જે આવી વરવી એકલતા તમારે જીવવની પડી હોત !!

કોઈ કહેશે, 'આવા શબ્દોની જરૂર નથી હોતી.'

'ના, હોય છે. શબ્દોનીયે જરૂર હોય છે. મનને કેવી અગાધ શાંતિ આપે છે આવા શબ્દો !! અથવા તો વ્હાલથી ભરેલો સ્પર્શ !! કેમ કે વાંધા-વિરોધની વાત, બહાર નીકળવાની એકેય તક નથી ચૂકતી હોતી, (એ ય મારા તરફથી જ કેમ કે તમારી અનુકુલન શક્તિ અજબ હતી) તો પછી આ સાચા મરહમ કેમ ચુકાય ?'

તમે હતા શાલીન, સમજણભર્યા ને સંવાદી. હું રહી અધૂરી, આકરી ને ઉતાવળી. આ સાથે ય આપણે બંને નર્મા માનવી હતાં. મારામાં જરા જેટલી સારપ તો ખરી ને તમારી ય થોડીક મર્યાદાઓ ... પણ પ્રેમ પામવાની અને પ્રેમ વહાવવાની ઝંખના આપણા બેયની એકસરખી તીવ્ર !! એટલે હવે મને અહીં ને તમને ત્યાં, એકલાં

રહ્યાં રહ્યાં, પાર વગરનો સંતાપ પીડે છે ને ? એમ થાય છે ને કે બીજું કંઈ ચૂક્યા હોત તો ચાલત પણ છેલ્લે છેલ્લે રહી ગયું, અરસપરસ, બસ, વ્હાલ કરવાનું જ રહી ગયું .....

લગ્નસંસ્કારમાં ગોર મહારાજ ચાર કોળિયામાં કંસારનું પ્રાશન કરાવે છે : 1. 'તારા માંસ સાથે મારું માંસ જોડાઓ.' 2. 'તારા રુધિર સાથે મારું રુધિર જોડાઓ.' 3. 'તારી ત્વચા સાથે મારી ત્વચા જોડાઓ.' 4. 'તારા આત્મા સાથે મારો આત્મા જોડાઓ.' .... 'આત્મના આત્મનમ તે સંદધામિ આપણો શરીરયોગ સધાયો. મનોયોગ સધાયો. આત્મયોગ સધાવાની પ્રક્રિયા ચાલતી હતી અને તમે અચાનક ..... એ હવે એ આ રીતે પૂર્ણ કરવાનો ?

પ્રેમ એટલે અનુભૂતિ. વાણી નહિ, શબ્દો નહિ. જીવનભર આપણે આવી અદ્ભુત ક્ષણો માણી. કદીક શબ્દોમાં તો કદીક મૌનમાં. ભાવમાં ને અભાવમાં. પ્રત્યેક પળે સ્નેહનું ઝરાણું અતલ ઊંડાણમાં વધ્યા જ ક્યું, એના સ્પંદનો, એની ભીનાશ પણ અનુભવાતી રહી પણ એ અહેસાસને અનેકાનેક રીતે વ્યક્ત કરી શકવાની કેટલી ય પળો કેટલીયે વાર ચુકી જવાઈ. હવે તમે મને નરી અનુભૂતિના જગતમાં મૂકી દીધી છે ત્યારે કહું છું, .... 'હું તમને પ્રેમ કરું છું. કોઈ જ ફરિયાદ વગર, કોઈ જ અપેક્ષા વગર, ભરપૂર પ્રેમ કરું છું ..... ' આ તમારા સુધી પહોંચે છે ને !!

આપણો ધર્મ કહે છે, સંસારની મોહ માયા છોડો !! રાગ દ્વેષ છોડો. મમતાના બંધન પણ છોડો. એ વાત મને નથી સમજાઈ. કેટલો સુંદર આ સંસાર છે !! મને વારંવાર આ જગતમાં જ જન્મ જોઈએ અને કદી મુક્તિ નહિ !! ભગવદ્ગીતાની વાતને પ્રમાણ માનીને ચાલીએ કે આત્મા અવિનાશી છે અને આપણે હજી જન્મ-મરણના ચક્રમાં ફસાયેલા માનવી !! દેહ છૂટ્યા પછી જીવની મર્યાદાઓ દૂર થઈ જાય. એ સઘળું જાણી શકે, ભૂત-ભવિષ્ય પણ એ જાણી શકે. તો એ જીવને ફરી જન્મ ન મળે ત્યાં સુધી એને પોતાના પૂર્ણ થયેલ જન્મની સ્મૃતિઓ, કદાચ આગલા જન્મોનીયે, કેટલો સંતાપ આપે ? કેમ કે જીવન આખુંયે રાગ-અનુરાગ, તૃષ્ણાઓથી ભરેલું હોય છે. મૃત્યુ તો સાવ અચાનક જ આવે છે, ત્રાટકે છે અને પલકવારમાં ઊંચકીને લઈ જાય છે.

અંતકાળ સુધી માનવીને ઈચ્છાઓ પૂરેપૂરી વળગેલી હોય એટલે મૃત્યુ પછી આત્મામાં જીવભાવ રહે. સુખ-દુઃખ, મોહ-માયા, પ્રેમ-દ્વેષ, બંધા જ ભાવો, જે સ્વભાવ સાથે જડાયેલા હોય એને એ સાથે લઈને જાય. અધૂરી ઈચ્છાઓ, અધૂરી ઝંખનાઓ, અધૂરું વ્હાલ .... પોતાનાં સ્વજનો-સ્નેહીઓનું સાચું સ્વરૂપ !! આત્માને પાર્થિવ શરીરની સીમાઓ નથી નડતી. એ બંધા જ ભાવો અનુભવે પણ સ્થૂળ દેહ વગર એ કંઈ કરી ન શકે, .. એ કેવી ગુંગળાવનારી, પીડાદાયક સ્થિતિ બને !! શું આ જ ગતિ કે અગતિ હશે ? શું આ જ સ્વર્ગ કે નરક

હશે ? શું આટલા માટે જ જીવનને ધીમે ધીમે વિતરાગ, સમભાવ, અનાસક્તિની અવસ્થાએ પહોંચાડવાનું ગીતામાં કહ્યું હશે ??

મને એ એક વાતની રાહત છે કે ઈચ્છાઓ હોવા છતાં વિરક્તિની એક ચોક્કસ અવસ્થા તમારામાં હંમેશાં જળવાયેલી હતી. મારા જેવા તદ્દન સામાન્ય માનવ કરતાં ખાસ્સી ઊંચી કક્ષાનો તમારો જીવ હતો. અને એટલે જ તમારા જીવને એટલી પીડા નહિ હોય. તમે એ જગતમાંયે સઘળું સ્વીકારી લીધું હશે. આવું શાંત અને નિરાંતનું મૃત્યુ કોને મળે ?

તમને યાદ છે મારા શબ્દો, 'જે હું પુરુષ હોત તો આવા સિમેંટ કોંક્રીટના જંગલમાં કદી ન વસત !! હિમાલયના ખોળે જઈ, દાળ-રોટીની જોગવાઈ કરી, ઝરાણાં સાથે ખળખળ જીવતી હોત !!' હવે ઈંટોની આ દિવાલ ફાડી તમારાં સ્મરણોનાં લીલાંછમ વન ઊગ્યાં છે, એને સાથે લઈ હવે પહાડોમાં હેયું ખોલતી રહીશ. નદી-સાગર સાથે ડૂબતી રહીશ અને જેમ પેલા પક્ષીઓનું ચલેકવાનું તમને ખૂબ ગમ્યું હતું એવાં જંગલોમાં જાતને ખોતી રહીશ. ... મારા શબ્દો તો હંમેશ મારી સંગાયે જ છે, એ મને છોડીને ક્યાં ય નહિ જાય.

દાદાજી કહે છે 'ઈશ્વર એમની સાથે છે. મોત તો બંધાને એક દિવસ આવવાનું જ છે પરંતુ લોકો વર્ષોનાં વર્ષો બિમાર રહે, લાચારી ભોગવે, અનેકવાર એમના સ્વજનોયે એમની મુક્તિ માટે પ્રાર્થતા હોય. જ્યારે જગદીશભાઈએ એમની તમામ સાંસારિક જવાબદારીઓ પૂરી કરી અને કોઈ બિમારી કે પીડા વગર એમનો દેહ છૂટ્યો. ભાગ્યશાળીને જ આવું મોત મળે !!' દાદાજીની વાત સાચી છે. પણ હું અધૂરી, કાચી અને ઉતાવળી. સમજણની પ્રાથમિક કક્ષાએ ય હજી નથી પહોંચી અને એટલે માયાથી ભરપૂર અને સ્વાર્થી પણ ખરી. આ પત્ર પૂરો કરું છું ત્યારે, આજે પંદરમી મે 2010, આપણા લગ્નની સાડત્રીસમી વર્ષગાંઠ, અને અત્યારે સમય પણ એ જ છે જ્યારે આપણે બે ય છલકાતાં હૈયે મંડપમાં જવાની તૈયારી કરતા હતાં !! કંઈક માગી લઉં તમારી પાસે !!

..... એક સાંજે આપણે પરદેશ જવાની વાત કરતા હતા. બંને દીકરાઓનાં ઘર, નિસર્ગનું સ્કોટલેન્ડમાં અને પાર્થનું અમેરિકામાં. મને યાદ છે, તમે કહ્યું હતું, 'નિસર્ગ-પાર્થ મોટાં થઈ જાય એ પહેલાં એમના ઘરે જઈને રહેવું છે ...'

..... 'જયુ, પાર્થ હજી નાનો છે, અને હવે એ ઈન્ડિયામાં પાછો આવી ગયો છે. હું રાહ જોઉં છું, તમે એના ઘરે રહેવા આવશો ને !! .....

તમારી અંજી

[A-83, Goyal Park Apartment, Vastrapur, AHMEDABAD - 380 015, India]

# વૃક્ષારોપણ

## • રાજેશ્વરી શુક્લ

લેખ કેમ કરવા તેની ઝાઝી ગતાગમ નથી; પરંતુ ચાલુ સાલે, ચોમાસા વેળા, અમારા 'નેચર ક્લબ'ના નેજા હેઠળ, વૃક્ષારોપણનો એક કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. દરેકે પોતાની ઉત્તમ શક્તિ રેડી જાણી હતી. ભૂમિને ફરી હરિયાળી કરવાના જ દરેકને ઓરતા હતા. હું ય સામેલ. દરેક કલાકે ઘેર પાછા ફર્યા હોઈશું. અને તેમાંથી આ લખાણનું સર્જન થયું છે.

ઉનાળાની સખત ગરમીમાંથી મુક્તિ આપતી તથા ધરતી અને માનવને શાતા આપતી એવી વર્ષાઋતુ શરૂ થઈ. માલોલ આખો જ બદલાઈ ગયો. લોકો આનંદમાં આવી ગયા. ખેડૂતો રાજી રાજી થઈ ખેતીના કામમાં લાગી ગયા. કુદરતનાં ચાલકો, રક્ષકો, વૃક્ષારોપણ માટે ક્યારના ય તૈયાર થઈને બેઠેલા જ હતા. વરસાદ પડતાંની સાથે જ બધા સક્રિય થઈ ગયા. વિદ્યાવિહાર શાળાનાં શિક્ષકો પણ પોતાના ધોરણનાં બાળકોને લઈને વૃક્ષારોપણ માટે વનવિભાગમાંથી રોપ લઈ આવ્યા. પાવડા, ત્રિકમ, ખાતર, રોપાઓ વગેરે વગેરે સામગ્રી એકઠી કરી બધા જ આગોતરા આયોજન મુજબ વૃક્ષારોપણ કરવા જવાના હતા.

આઠમા ધોરણના ટીચર પંકજભાઈ, બાળકોને કહી રહ્યા હતા, 'જુઓ, બધાએ બને તેટલા વધારે ઝાડ વાવવાનાં છે. કોઈ થાકે નહીં. આપણા પ્રિન્સિપાલ સાહેબે અને વનવિભાગનાં મોટાસાહેબે જણાવ્યું છે કે જે વર્ગનાં બાળકો સૌથી વધુ ઝાડ રોપશે તે વર્ગને શીલ્ડ મળશે અને જે વિદ્યાર્થીએ સૌથી વધુ ઝાડ રોપ્યા હશે તેવા ત્રણ વિદ્યાર્થીને અનુક્રમે ૫૦૦, ૩૦૦, અને ૨૦૦ રૂપિયાનું ઈનામ આપવામાં આવશે. આપણા વર્ગને આ બધા જ ઈનામો મળે તેમ બધાએ કરવાનું છે. સમજી ગયાને???' બાળકો એકદમ ઉત્સાહમાં આવી ગયા. એક અવાજે બોલી ઉઠ્યા, 'હા, હા, સાહેબ, આપણા વર્ગને જ ઈનામ મળશે.'

બધા જ વર્ગનાં બાળકો તેમને સોંપેલા વિસ્તારમાં પહોંચી ગયા અને શરૂ થઈ ગયું વૃક્ષારોપણ. બધા જ ઉત્સાહથી આ કામ કરી રહ્યા હતા ..... સવારથી શરૂ કરેલું આ કામ છેક સાંજે પત્યું. ૫૦૦ રોપા વાવવાના હતા તે એમ જ થાય ને???' હા, ધોરણવાર વાલીઓનાં સમૂહ જે-તે ધોરણનાં બાળકો માટે બપોરે ભરપેટ નાસ્તાની વ્યવસ્થા કરી હતી અને જે વિસ્તારમાં તે જતા ત્યાંના લોકો આ નાજુક બાળકોને આવકારનાં અને પાણી, ચા, કોફી, નાસ્તો, શરબત વગેરે લેવા માટે આગ્રહ કરતા. બાળકો ખૂબ ખુશ હતા.

સાંજે દરેક ધોરણનાં શિક્ષકે નોંધ બનાવવા માંડી ... કોણે કેટલાં ઝાડ રોપ્યા તેની જ તો. અને પોતાના ધોરણ દ્વારા કેટલાં ઝાડ રોપાયાં તેની પણ ખરી જ. નીરજ - ૨૭, ઉષા - ૩૦, વિજય - ૨૫, રેહાના - ૩૧, નરસિંહ - ૨૭, વગેરે વગેરે ... સૌથી વધુ ઝાડ કોમલે વાવ્યાં - ૩૭ ઝાડ; અને સૌથી ઓછાં વાવ્યાં રચનાએ. તેણે માત્ર ૧૦ ઝાડ વાવ્યાં. સાહેબે રચના સામે જોઈને જરા મોં બગાડ્યું. બધા ધોરણનાં બાળકો અને શિક્ષકો સભાખંડમાં ગોઠવાઈ ગયા. પ્રિન્સિપાલ સાહેબે બધાને આવકાર આપ્યો. હારતોરા થયા અને ધોરણવાર વૃક્ષારોપણની વિગતો બોલાવા લાગી. સૌથી વધુ વૃક્ષો વાવ્યાં હતાં તે ધોરણને તાળીઓના ગડગડાટથી વધાવી લેવાયો અને તેને શીલ્ડ એનાયત થયું. બધા જ બાળકોમાં હવે ઉત્તેજના આવી ગઈ. ક્યા વિદ્યાર્થીઓને ઈનામ મળશે???' અને તે ઘડી પણ આવી જ ગઈ. સૌથી વધુ ઝાડ વાવનાર ત્રણ વિદ્યાર્થીઓનાં નામ બોલાયાં. તેમણે વાવેલાં વૃક્ષોની સંખ્યા પણ બોલાઈ અને બધાએ જોરદાર તાળીઓ સાથે તેમને વધાવી લીધા. આ પછી સૌથી ઓછાં વૃક્ષો વાવનારનું નામ પણ બોલાયું. અને તે નામ હતું રચના એસ. જોષી. .... અને વાવેલાં વૃક્ષોની સંખ્યા???' ફક્ત - ૧૦. બધાં જ ... બાળકો, શિક્ષકો, મહેમાનો માથું નકારાત્મક રીતે ધુણાવવા લાગ્યા. રચનાની આંખમાં આંસુ આવી ગયા. આ પછી વનવિભાગનાં સાહેબે રચનાને સ્ટેજ પર બોલાવી કહ્યું, 'બેટા, કેમ આટલાં ઓછાં ઝાડ વાવ્યાં?? તારી તબિયત તો સારી છે ને???' રચના કાંઈ જ ન બોલી શકી.

આ વાતને છ મહિના વીતી ગયા. એક દિવસ પ્રિન્સિપાલ સાહેબે શાળાની સામાન્ય સભામાં કહ્યું, 'આપણે છ માસ પહેલાં વૃક્ષારોપણ કર્યું હતું. દરેક બાળકને યાદ જ હશે કે તેમણે કઈ જગ્યાએ વૃક્ષ વાવ્યું હતું. આજે આપણે તે જગ્યાએ જઈને જોઈશું કે કોના રોપા કેટલા મોટા થયા છે???' બરાબર ને???' બધા શિક્ષકો પોતપોતાના ધોરણનાં બાળકોને લઈને પાછા ઉપડ્યા જે - તે વિસ્તારમાં. અને ફરી નોંધ બની. આ કામ તો બે કલાકમાં પતી ગયું. બધા સભાખંડમાં ભેગા થયા. ધોરણવાર બોલવાનું હતું કે તેમણે વાવેલા કેટલા રોપા ઉછર્યા છે???' અને ક્યા વિદ્યાર્થીના સૌથી વધુ સંખ્યામાં અને સૌથી વધુ ઊંચાઈવાળા થયા છે???' પહેલાં કરતાં સાવ જ અલગ દ્રશ્ય જણાયું. સૌથી વધુ વૃક્ષ વાવનારના ત્રણ વિદ્યાર્થીઓનાં માત્ર સાત, ચાર અને ત્રણ જ રોપા ઉછર્યા હતા. અને ..... અને .....

પ્રિન્સિપાલ સાહેબે પોતાના હાથમાંના કાગળો નીચે મૂકી જોરજોરથી તાળી પાડવા માંડી. તે બોલ્યા, 'રચના, અહીં આવ.' રચના જાણે ઊંઘમાંથી જાગી હોય તેમ ઝબકીને જાગી. તે ધીમીથી ઊભી થઈ સ્ટેજ પર પહોંચી. પ્રિન્સિપાલ સાહેબ બોલ્યા, 'આ બાળકીને આપણે બધા જ તાળીઓનાં ગડગડાટથી વધાવીએ. તેણે માત્ર ૧૦ જ ઝાડ વાવ્યા હતા અને આ દસેદસ રોપા સુંદર ઝાડમાં ફેરવાયા છે.' બધાએ તાળીઓથી રચનાને વધાવી લીધી.

એટલામાં વનવિભાગના સાહેબ પણ આવી પહોંચ્યા. તે બોલ્યા, 'બેટા, રચના, તારે કાંઈ કહેવું છે???' અને રચનામાં હિંમત આવી ગઈ. તે બોલી, 'હા સાહેબ, મારે ઘણું બધું કહેવું છે.' સાહેબે તેને માઈક આપ્યું.

રચના બોલી, 'નમસ્કાર, આજે મને આપે તાળીઓથી વધાવી લીધી તે બદલ આભાર. પણ ખરેખર આ બધા માટે હું મારા દાદા-દાદીનો આભાર માનું છું. તેમણે મને કહ્યું હતું કે 'રચના, કાલે વૃક્ષારોપણ માટે જાય છે ત્યારે દરેક છોડ વાવતાં પહેલાં બે મિનિટ માટે ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરજે કે 'હે વૃક્ષદેવતા, આજે હું તમને અહીં પધરાવું છું. કેમ કે અમારે માનવજાતને જે જીવવું હોય તો અમે તમારા થકી જ જીવી શકીશું. તમે ખૂબ ખુશ થઈને ઉછરજો અને અમને તથા બીજાં પશુપંખીને પણ ખુશ કરજો.' હું આવી પ્રાર્થના દરેક રોપાને વાવતી વખતે કરતી હતી એટલે મને બહુ જ વાર લાગી અને ખૂબ ઓછાં ઝાડ રોપાયાં. પણ મને જાણીને આનંદ થાય છે કે મારા વાવેલા દસેદસ રોપા સરસ મજાનાં ઝાડ બની ગયાં છે. એનો અર્થ એ કે ભગવાન આપણી પ્રાર્થના સાંભળે જ છે.'

રચના આગળ બોલી, 'હું મારા મમ્મી-પપ્પાનો પણ ખૂબખૂબ આભાર માનું છું. તે હંમેશાં કહે છે કે નાના નાના છોડ તે તો નાના બાળક જેવા છે. તેનું ખૂબ જ ધ્યાન રાખવું પડે. રોપા વાવ્યા પછી નિયમિત તેને પાણી આપવું પડે. વખતો વખત ખાતર નાંખવું પડે અને તેને કોઈ તોડી ન જાય, ઘેટાં, બકરાં, ગાય તેને ખાઈ ન જાય તેનું પણ ધ્યાન રાખવું પડે. મારા પપ્પા કામ પરથી થાકીને આવ્યા હોય તો પણ મને તેમની બાઈક પર બેસાડી મેં વાવેલા રોપા જોવા લઈ જતા અને કહેતા, 'બેટા, આ રોપા પર હાથ ફેરવી તેને વલાલ કર. તે જરૂર સરસ ઊગશે.' અને મમ્મી તો મેં જ જગ્યાએ રોપા વાવેલા તે વિસ્તારના બધા જ ધરવાળાને કહી આવ્યા હતા કે 'રોપાને બરાબર પાણી આપજો.' મમ્મીએ તો અમારા નોકર છનાભાઈ પાસે ગામડેથી કુદરતી ખાતર પણ મંગાવ્યું હતું અને મને દર અઠવાડિયે સાથે લઈ જતાં. અને અમે રોપાની આસપાસ સહેજ સહેજ ખોદી કુદરતી ખાતર ભેળવતા અને માટીને થોડી થોડી ખોદી આવતા. મમ્મી કહેતાં, 'બેટા, ઝાડનાં પાન હવામાંથી પ્રાણવાયુ લઈ લેશે પણ મૂળને તો પ્રાણવાયુ જોઈશે ને???' આપણે માટી ખોદીએ એટલે જમીનના કણો વચ્ચે હવા ભરાય અને છોડને પ્રાણવાયુ મળે અને ખાતર આપીએ એટલે તેને પોષણ મળે.' રચના આગળ બોલી, 'હું આપ બધાનો આભાર માનું છું કે આપે મને ધરતીમાતાની અને વૃક્ષદેવતાની સેવા કરવાની આવી તક આપી.'

અને તે સ્ટેજ પરથી ઉતરવા જ જતી હતી, ત્યાં વનવિભાગના સાહેબે તેને બોલાવી. તેની પીઠ થાબડી અને ૧૦૦૦ રૂપિયાનું ઈનામ પોતાના તરફથી આપ્યું. બધાએ તેને જોરદાર તાળીઓના ગડગડાટથી વધાવી ..... પ્રિન્સિપાલ સાહેબ અને પંકજભાઈ પણ ખૂબ ખુશ હતા. આટલા બધામાંથી સાચું વૃક્ષારોપણ કોઈકે તો કર્યું જ અને બધાને ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું.

e.mail : rajdeep\_swapna@yahoo.co.in

# અમારું સહિયારું સર્જન ...

## • નીલમ દોશી

આમ તો અમે પતિ પત્ની બંને સાહિત્યના પૂરા શોખીન. અને લોકોને પણ અમારા એ શોખની ખબર પડે માટે ક્યાંય પણ જઈએ ત્યારે ડાયરી ને પેન હાથમાં જ રાખીએ. કઈ શુભ ઘડીએ કોઈ વાર્તાનો પ્લોટ, કોઈ અદ્ભુત કાવ્ય પંક્તિ સ્ફૂરી જાય તો? તો બીજું તો કાંઈ નહીં પણ એવા સમયે જો હાથમાં ડાયરી, પેન ન હોય તો આપણો દેશ એક મહાન રચનાથી વંચિત રહી જાય તો? દેશનું આવું મહાન નુકશાન અમે કોઈ રીતે સહન ન કરી શકીએ. અને એટલે દેશ માટે થઈ ને ડાયરીનું વજન ઊંચકવું પડે. તો વાંધો નહીં. દેશ માટે તો લોકો શહીદ થઈ જતા હોય તો અમે શું આટલું યે ન કરી શકીએ? એક ડાયરી સુધ્યાં ન ઊંચકી શકીએ ?

હમણાં અમને હરિદ્વાર .... પરમ પાવક ગંગાના સાત્રિધ્યમાં જવાનો મોકો મળ્યો. અને ગંગાનાં દર્શન કરીએ અને કોઈ કવિતા ન સ્ફૂરે એવું તો બને જ નહીં ને? ગંગા કિનારે બેઠાં બેઠાં અમને એક પ્રયોગ સ્ફૂર્યો. ચાલો, આજ સાથે મળીને એક સહિયારું સર્જન કરીએ. સાથે મળીને એક કવિતા લખીએ.

એક પંક્તિ હું લખું  
એક પંક્તિ તું લખે  
ને કરીએ મજનું સર્જન સહિયારું.

‘ચક્રી લાવી ચોખા દાણો, ને ચક્રો લાવ્યો મગ દાણો. ... ‘ની જેમ.

જો કે પછી ખીચડી કોણ બનાવે એ પ્રશ્ન રહ્યો ખરો ! (આ ચક્રી ચોખાનો ને ચક્રો મગનો જ દાણો કેમ લાવે ? ઊલટું પણ હોઈ શકે ને કે ચક્રી મગ લાવી હોય અને ચક્રો ચોખા ... આ સંશોધનનો વિષય નથી લાગતો ?)

જે હોય તે. પણ અમે તો અમારા આ વિચાર માત્રથી પુલકિત થઈ ગયાં. બાગ બાગ થઈ ગયાં ... અમારાં અસ્તિત્વના પ્રત્યેક આણમાં ગંગાનાં ઉછળતાં નીરનો આલ્લાદક રોમાંચ જાગ્યો. અમે બંને છલકવા લાગ્યાં. હૈયામાં સમુદ્રનાં મોજાંની જેમ લાગણીઓની ભરતી ચડી આવી. અને એ ભરતીમાં અમે તણાવા ... સોરી, તરવા લાગ્યાં. ભરતીનાં એ મોજાં શમે તે પહેલાં મેં જલદી જલદી ડાયરી કાઢી.

પતિદેવ કહે : ‘ચાલ, શરૂ કર ...’ મેં કહ્યું, ‘ના, પ્રથમ પંક્તિ તમારા તરફથી ...’ તો કહે, ‘ના, લેડીઝ ફર્સ્ટ ...’

મેં કહ્યું, ‘હવે એવી કોઈ જરૂર અમને નથી. અમે સમાનતાના હક્કમાં માનીએ છીએ. સ્ત્રી-પુરુષના ભેદભાવના જમાના ગયા. હવે અમારી દયા ખાવાની કોઈ જરૂર નથી.’ હું તો આ મહાન પ્રશ્ને લડી લેવાના મુડમાં આવી ગઈ.

પણ પતિદેવ કહે, ‘હું દયાની વાત નહોતો કરતો ... આ તો જસ્ટ કટ્ટેસી. નારીત્વનું સન્માન ... !’

‘હા, હવે એ બધી મને ખબર છે. આજે આવું બોલીને મસ્કા મારો છો. બાકી તો મિત્રો સાથે વાત કરો છો ત્યારે તો ‘બૈરાંની બુધ્ધિ પગની પાનીએ’ એવું જ કહેતા હો છો. ... એ શું મને નથી ખબર ?’

‘તે તું શું મારી જાસૂસી કરે છે ?’ તે ધીમે ધીમે ગુસ્સે થઈને બોલ્યા.

‘એ જે કરતી હોઉં તે, ... પણ હું તમને પગથી માથા સુધી ઓળખું છું.’

‘એ જ મારી કમનસીબી છે ને ?’

પતિદેવ હું ન સાંભળું તેમ ધીમેથી વદ્યા, પણ મારા કાન રહ્યા સરવા .... ને આમે ય એમના તો હોઠ ફફડે ને તોયે હું સાંભળી શકું. ... એના ન બોલાયેલા શબ્દોને કલ્પી શકું. અર્ધાંગિની ખરી ને ! એના અડધા શબ્દો મારા સુધી પહોંચે તે પહેલાં આખા બની જાય.

પણ ખેર ! જવા દો. આજે આ ગંગાના પુનિત કિનારે હું ઝગડવાના જરાયે મૂડમાં નહોતી. તેથી let go કરવાની ઉદાત્ત ભાવના રાખી, મન વિશાળ બનાવી, મેં સમાધાનકારી વલણ અપનાવીને કહ્યું, ‘ઠીક છે. ચાલો, પહેલી પંક્તિ મારા તરફથી ...’ (આમે ય મોટે ભાગે એ જ let go કરતા હોય છે. ... તો ક્યારેક આપણી પણ ફરજ ખરી કે નહીં ?)

અને ગંગાનાં ઉછળતા નીર પર દૂરથી આવતા પુષ્પ ભરેલા પડિયાની વચ્ચે ઝગમગતા દીવાને જોઈ, મને તરત અદ્ભુત પ્રેરણા થઈ. અને હું બોલી ઊઠી :

‘ગંગાનાં નિર્મળ નીર પર, વહેતા મૂક્યા મેં .....

અને પછી પતિદેવ સામે જોયું. અને મૌન રહીને જ કહ્યું કે હવે આગળ ચલાવો ... પણ મારા મૌનને એ સમજી ન શક્યા, તેથી કહે, (મારા શબ્દો એ સમજી શકે, પણ મારા મૌનની બહુ આદત ન હોય ને !!!!!)

‘અરે, પણ તે ક્યાં કંઈ વહેતું મૂક્યું છે? દીવો કે ફૂલ. કંઈ તે તો નથી લીધું. અને ક્યાંથી મૂક્યું?’

‘અરે, આ તો કાવ્યની પહેલી પંક્તિ છે. ને કાવ્યમાં તો કલ્પના જ હોય ને?’

‘ઓહ ! તે પહેલી પંક્તિ બનાવી ? મને કેમ ખબર પડે ? તારે કહેવું જોઈએ ને ? હું તો સમજ્યો કે ગંગામાં તે કંઈક વહેતું મૂક્યું ને મને ખબર ન પડી.’

‘ચાલો, લખ કર્યા સિવાય આગળ પંક્તિ બોલો.’ મેં લગભગ હુકમ કર્યો. માથું ખંજવાળતા તે કહે, ‘પહેલી પંક્તિ જરા ફરીથી બોલ તો ... હું સમજ્યો જ નહોતો કે તે કાવ્યની પંક્તિ હતી.’ મેં મોજાંની જેમ ઉછળતા મારા ગુસ્સાને શમાવી ફરી એકવાર મારી પંક્તિ દોહરાવી :

‘ગંગાના નીર પર, વહેતા મૂક્યા મેં ...’

‘પુષ્પ, પડિયા અને દીવા ...’ તેમણે પૂરું કર્યું.

‘અરે, જરા કાવ્યની ભાષામાં કંઈક કહો. આ પુષ્પ, પડિયા અને દીવા તો સામે દેખાય છે. એમાં કાવ્યત્વ ક્યાં આવ્યું? અરે, પુષ્પ ને દીવો પોતે જ કાવ્યત્વના પ્રતીક છે. એ માટે કોઈ ભારેખમ શબ્દોની જરૂર જ નથી.’

‘ભારેખમ શબ્દોનું હું ક્યાં કહું છું ? પણ પુષ્પ અને દીવાના સૂચિતાર્થ રૂપે કંઈક સરસ મજાના શબ્દો મને જોઈએ.’

‘તે તને જોઈએ એવા જ શબ્દો મારે શોધવાના છે? તો તું જાતે જ શોધી લે ને. આમાં યે તારી આવી સરમુખત્યારી નહીં ચાલે.’

‘આમાં સરમુખત્યારીની વાત ક્યાં આવી? આ તો જસ્ટ સૂચન કર્યું. તમને તો સૂચન પણ ન કરાય ... !’

‘તે પહેલી પંક્તિ આવી વાહિયાત કહી તો યે હું કંઈ બોલ્યો? કે કોઈ સુધારા વધારા સૂચવ્યા?’

‘એટલે મારી પંક્તિ વાહિયાત હતી?’

‘વાહિયાત અર્થાત્ સામાન્ય હતી ને ! એમાં કંઈ નવું તો નહોતું ને?’ વાહિયાત શબ્દ વધુ પડતો ઉગ્ર લાગતા પતિદેવે થોડો હળવો શબ્દ વાપર્યો. અને આગળ સમજૂતી આપી, ‘ગંગાનાં નીર પર બધા કંઈક વહેતું મૂકે એ સામાન્ય જ કહેવાય ને?’ આમ સામાન્ય વાતને તે સામાન્ય શબ્દમાં રજૂ કરી. બીજું શું?’

તો ગંગાનાં પાણીમાં પડિયા, દીવા અને પુષ્પ જ વહેતાં હોય. એમાં તમે શું નવું કહી ને ધાડ મારી છે?’

‘મેં ક્યાં એવો કોઈ દાવો કર્યો છે ? બાકી આમ તારે વાતનું વતેસર જ કરવું હોય, તો થઈ રહ્યું આપણું સહિયારું સર્જન ...’

‘ના, ના. ચાલો, જવા દો ...’ દેશને મળનાર અદ્ભુત કવિતાનો આમ વચ્ચેથી અંત આવી જાય અને દેશને નુકશાન થાય એ મારા જેવી દેશપ્રેમીથી કેમ સહન થાય?

‘હા, તો હવે આપણી કવિતા આમ થઈ :

‘ગંગાનાં નિર્મળ નીર પર, વહેતા મૂક્યા મેં

પુષ્પ, પડિયા અને દીવા ...’

‘બરાબર ? ઓ.કે., હવે તારો વારો ...’

‘એટલે કે, ખુશખુ, આસ્થા અને શ્રદ્ધા ...’

‘અરે, અત્યારે એના અર્થ કરવાની જરૂર નથી. આમ કરીશ તો કવિતા આગળ ક્યારે વધશે?’

‘અરે, અર્થ થોડો કરું છું? This is my third line ... હવે તમારો વારો ...’

‘ઓહ ! પ્લીઝ, તું ચોખવટ કરતી જ ... કે આ કવિતાની પંક્તિ છે ...! હું confused થઈ જાઉં છું.’

‘તમે કંઈ એમ confused થાવ એમ નથી. ભલભલાને confused કરો તેમ છો. મારે બદલે બીજી કોઈ મળી હોત ને તો .....

‘એવા મારા નશીબ ક્યાંથી?’ હોઠ પણ ફૂડાવ્યા વિના પતિદેવ મનમાં જ ઓલી રહ્યા. પણ હું તો ન બોલાયેલી ભલે ને હોય એમના મનની વાત જાણી જ જાઉં ! પણ કવિતા માટે આજે બધું ચલાવી લેવાનું મેં નક્કી કરેલું. એટલે સાગર જેવું વિશાળ મન રાખી મેં એને મનોમન માફ કર્યા. બાદ મેં દેખા જાયેલા ...

‘શું આમ મીઠાની જેમ બેઠા છો? મોઢામાં મગ ભર્યા છે? આમ તો આખો દિવસ બકબક કરતા રહો છો. અને આજે બોલવાનું કહ્યું છું તો મૌન મુનિ બની ગયા ... !’

‘ગંગાનાં મોજાં પર સવાર ઉછળી રહ્યું છે એક મૌન ...’

‘હં. હું મૌન શબ્દ બોલી એટલે તમે પકડી લીધો. મારો શબ્દ ચોરી લીધો. તમે કંઈ એવા મોટા કવિ નથી કે તમારી ચોરી ચાલી જાય ... ! પણ જવા દો આમેય મારે એડિટીંગ કરવું જ પડશે ને ?! ત્યારે જોયું જશે. ચાલશે હમાણાં.’

‘ચાલશે ?’

‘અરે, excellent chhe excellent .... ! અને ફાઈનલ એડિટીંગ તું કરવાની છે?’

‘તો શું તમે કરી શકવાના છો?’

‘કેમ ન કરી શકું?’

‘એ તો કરવા બિસો ને ત્યારે ખબર પડશે. કે કેટલી વીસે સો થાય છે?’

‘અરે, અત્યારેય ખબર છે. - પાંચ વીસે સો.’

‘આ ગણિત નથી. સાહિત્ય છે. કવિતા છે.’

‘એટલી ખબર છે, તો લખ કર્યા સિવાય આગળ બોલવા માંડ ને !’

‘એક મિનિટ ... મારે જરા વિચારવું પડશે. હં તો આપણી કવિતા ક્યાં સુધી પહોંચી?’

‘કવિતા તો બિચારી ક્યાંય નથી પહોંચી. આ ગંગાનાં નીર પણ તારી રાહ જોવામાં વહેવાને બદલે સ્થિર થઈ ગયાં ...’

‘તમારી લાસ્ટ લાઈન કઈ હતી?’

‘ગંગાનાં મોજાં પર સવાર થઈને

ઉછળી રહ્યું છે એક મૌન ...’

‘એ મૌન પહોંચે તારા હૃદયે,

ને ધૂધવાટ એનો તું સાંભળે.’

‘અરે, મારે આખી જિંદગી ધૂધવાટ જ સાંભળવાનો?’

‘મૌન વહેતું મૂક્યું તો એનો યે ધૂધવાટ બનાવી દીધો...! સ્ત્રી કહી એટલે...’

‘શું? શું કહ્યું તમે?’

‘અરે, હું જનરલ વાત કરું છું. સ્ત્રીઓ સામાન્ય રીતે મૌન ન રહી શકે. ધૂધવતી જ હોય ને એટલે....’

‘કોણે કહ્યું ? સ્ત્રીઓ મૌન ન રહી શકે? તમે કહેવા શું માગો છો?’

‘સૂર્યકિરણો આલિંગી રહ્યા છે

ગંગાનાં નીરને,

ને ગંગા ઉખાથી લથબથ.’

પતિદેવે જલદી જલદી પૂરું કર્યું. ‘વાહ ! આજે પહેલી વાર કંઈક સારી વાત કરી !’

‘પહેલી વાર એટલે?’

‘પહેલી એટલે પહેલી .. 1, ફર્સ્ટ ... બીજી નહીં.’

‘બહુ હોંશિયાર થવાની જરૂર નથી.’

‘ચાલ, હવે તારો વારો છે ...’

‘અરે, કવિતા કંઈ એમ ઓર્ડર કરવાથી ન લખાઈ જાય. કવિતા તો દિલમાં સ્ફૂરેલી સ્વયંસ્ફુરિત લાગણી છે. હૃદયમાં ઊઠતા સહજ સ્પન્દનનો આવીર્ભાવ છે. એક એલસાસ છે, તીવ્ર સંવેદના છે .. એ તો ....’

‘બસ .. બસ .. હવે કવિતા જે હોય તે .. આગળ વધો.’

અને અમારી ચર્ચા આગળ ચાલે તે પહેલાં જ ગંગાની આરતીના અદ્ભુત દર્શન. અને તેના દિગંત સુધી ફેલાતા ઘંટારવના નાદ. અને પાણીમાં

પડતા અસંખ્ય દીવાઓના પ્રતિબિંબથી અભિભૂત થઈ ને અમારા મોંમાંથી નહીં, પરંતુ અમારા દિલમાંથી શબ્દો સરી રહ્યા. જે કોઈ એડિટીંગ વિના આ રહ્યા ...

ઉછળતા તરંગો પર

કેટકેટલું સવાર છે !

પુષ્પ કે દીવા રૂપે, પડિયામાં

ગંગાનાં નીરમાં વહેતી મૂકેલ

કોઈની શ્રદ્ધા, કોઈનો વિશ્વાસ

ઉછળતી લાગણીઓ કે

બોલતું એક મૌન ...

તરંગો એને ક્યાં લઈ જશે?

ક્યાં ઠાલવશે? કોને પહોંચાડશે?

સદીઓનો ઈતિહાસ લઈને

વહેતાં આ વણથંભ્યાં નીરનો

મૌન ધૂધવાટ.

ને ચિત્ત આખું યે ઝળહળ, ઝળહળ.... !

અમારું સહિયારું સર્જન અહીં પૂરું. ... સહિયારું એડિટીંગ બાકી છે. ...

હો !

<http://paramujas.wordpress.com/2007/04/11/shudyyyyyyr-vbhju/>

## હવે કોને પૂછું ?

### • ભરત ત્રિવેદી

બપોરના બારેકનો સમય હશે. નાનાં અલગ જૂથોમાં ચાલતા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓના એક જૂથનો એક વિદ્યાર્થી બીજાઓથી અલગ પડતો હતો, તેની ઊંચાઈ ને સપ્રમાણ બાંધાને લીધે.

‘અમારે તો બેંગલોરમાં જલસા હતા,’ તે મિત્રોને કહી રહ્યો હતો. પાછળ ચાલતા મારાથી બોલ્યા વિના ના રહેવાયું, ‘તો પછી પાછા શું લેવા આવ્યા ?’ ભાઈ સાહેબ, આપને કશી તકલીફ છે ?’ પાછળ વળીને તે યુવાને પ્રત્યુત્તર આપ્યો. હું કોઈ યોગ્ય ઉત્તર વિચારું ત્યાં જ મારો એક સાગરીત સોમજી મારા તરફ ફરી ચાળા પાડતાં બોલ્યો, ‘ભાઈ સાહેબ, આપને કશી તકલીફ છે ?’ બોલ ધાર્યો હોય ચોક્કસ, અને ફેરવાઈ ગયો હોય ફૂલર્ટાસમાં, ને બોલરના જે હાલ થાય તેવા હાલ હતા પેલા યુવાનના ! તે ચૂપચાપ ચાલતો રહ્યો. આગળ અમારા માર્ગ ફેટાયા ને વાત આગળ વધતાં અટકી ગઈ.

અમારી બીજી મુલાકાતને ઝાઝો સમય ન લાગ્યો. કોલેજ લાયબ્રેરીમાં અમારો ભેટો થઈ ગયો. તેના હાથમાં શિવકુમાર જૈશીની કોઈ નોવેલ જોતાં કે પછી કોઈ અકળ કારણોસર અમે જાણે પહેલી વાર જ મળતા હોઈએ તેમ હાથ મિલાવ્યા. તે ઉત્સાહપૂર્વક બોલ્યો, ‘આઈ એમ ઈબ્રાહિમ શેખ.’ સાલ હતી ૧૯૬૦.

એ પછી તો અમારું મળવું લગભગ રોજનું થઈ ગયું. રજા હોય કે પછી કોલેજમાં વેકેશન પડ્યું હોય, સવારે નવ/દસ વાગતામાં તો તે બારણે આવીને બૂમ પાડે, ‘ભરતા, લાયબ્રેરી આવવું છે ને ?’ હું કહું, ‘અંદર આવ.’ તે આવીને હાથકા પર બેસી રેડિયો સાંભળતો હોય કે પછી મારી મા પાસે બેસી ગપાટા મારતો હોય. મારી મા સાથે તેને ખૂબ જ ફાવે. માને પણ તેના પ્રત્યે ખૂબ જ વહાલ. એક વખત તો ઈબ્રાહિમે ભારે કરી. સાથે એક ઈલમી / ફકીરને લેતો આવ્યો. મારી માના કાનમાં ફૂંકો મારતાં તે ફકીર ‘હઠ હઠ’ની રાડો પાડતો રહ્યો છતાં વર્ષોથી ઘર ઘાલી ગયેલ અસ્થમાના રોગે ઘર ના છોડ્યું તે ના જ છોડ્યું !

ભૂતનો વાસ પીપળે તેમ અમારો અડો સૈફી લાયબ્રેરીમાં. આખી સવાર કે બપોર અમે ત્યાં ગાળી નાખીએ. ક્યારેક લાયબ્રેરી ના જતાં અમે રતાકર રોડ પર ચાલવા નીકળી પડતા. રોડની બંને તરફ આમ્રવૃક્ષ ફેલાયેલાં હોય. લોકોની અવર-જવર પણ નહીંવત્. ઈબ્રાહિમ દિલ ખોલતાં કહેતો જાય. ભાગલા સમયે તેના કુટુંબને કરાંચી સ્થળાંતરનો નિર્ણય લીધો હતો, પરંતુ ત્યાં પણ પરિસ્થિતિ

એવી કે તરત જ પાછા ફરવું પડ્યું. અહીં ઘરની આર્થિક સ્થિતિ જરાયે સારી નહીં. તેના અબ્બુ આમ તો અત્યંત ધાર્મિક ને કુરાનની ઘણી બધી આયાત મોઢે. તેમને પણ જુગારની લત એવી લાગી કે જુગારમાં હારીને આવે ત્યારે ઘરમાં મારપીટ શરૂ થઈ જાય. ઘરમાં બાબા આદમના જમાનાની એક તલવાર હતી તે લઈને ઘરમાં રહ્યા - બચ્યાં ઝુમ્મરોની અને સાથે ઘરનાં બીજાં ફર્નિચરની પણ કલ્પેઆમ થઈ જાય.

ઈબ્રાહિમ ત્યારે બેંગલોર ખાતે એસ્કોર્સમાં ટૂંકની તરીકે લેવાયેલો. કરિયર સારી બનવામાં હતી ત્યાં વતનથી અમ્મીના પત્રો આવવા લાગ્યા કે અબ્બુજનનાં પરાક્રમ કેટલી હદે વધી રહ્યાં છે. આખરે અમ્મીનું ફરમાન આવ્યું કે બધું છોડીને તું સત્વરે ઘેર પાછો ફર અને ઈબ્રાહિમ ઘેર પાછો ફર્યો. પરંતુ તે પણ ક્યાં એટલું આસાન હતું ? ના છૂટકે માનસિક અસ્થિરતાનું નાટક કરીને તે વતન પાછો ફર્યો.

૫ | છ |

ફરતાં તરત જ તેણે એક મદ્રેસામાં નોકરી શોધી લીધી. સાથે સવારે આર્ટસ કોલેજમાં જવું પણ શરૂ કર્યું. આમ કોલેજના કદાચ પહેલા અઠવાડિયામાં જ તેને હું ભટકાઈ પડ્યો ! તેને પણ સાહિત્યમાં રસ. હું ગઝલો અને કાવ્યો પણ કરતો જ્યારે ઈબ્રાહિમ લેખન પર ક્યારેય હાથ ના અજમાવતો. છતાં ઉર્દૂ સાહિત્ય અને ખાસ કરીને

તો ઉર્દૂ ગઝલો સાથેનો તેનો નાતો ખાસો મજબૂત. તેનો લાભ મને ભર પટ્ટે મળેલો.

સાહિત્ય ઉપરાંત અમારા વચ્ચે બીજી પણ એક સમાનતા હતી, ઊંચા ટેસ્ટ માટેની. ઠાઠ અને ભભકા અમારા જબરા. બાર્બર શોપમાં જઈએ તો એવી માતબર ટીપ આપીએ કે હનીફ બીજા ગ્રાહકોને અવગણીને અમારી તહેનાતમાં લાગી જાય. અમારા શોખ જ એવા કે ક્યારેક ઉધારી પણ કરવી પડે ! ઉધારીમાં હું હંમેશાં ઈબ્રાહિમને જ આગળ કરું. આમ તો અમારી પલોચ છેક અહ્યા સુધી. અહ્યા તો ક્યાંથી ઉધાર આપે ? પરંતુ તેના બંદા અમને અમુક મળી રહેતા જે ઈંદ કે દિવાળી સુધીની મહેતલ આપવા તૈયાર થઈ જતા.

અમે કોલેજમાં હતા તે દરમિયાન જ ઈબ્રાહિમનાં લગ્ન લેવાઈ ગયાં. છોકરી સારા ઘરની ને બોલકી. ઉપરાંત મુંબઈમાં ઉછરેલી એટલે ઈબ્રાહિમનો જાણે વટ પડી ગયેલો. નફીસા એટલે અમારી દોસ્તી વચ્ચેની એક મજબૂત કડી. સાંજ પડે ને મારે ઈબ્રાહિમને ઘેર જવાનો કાર્યક્રમ લગભગ રોજનો. હું જાઉં એટલે નફીસા યા લઈને ઉપર મેડી પર આવે ને અમારી વાતોમાં જોડાઈ જાય. તક મળે તો ઈબ્રાહિમ વિશેની ફરિયાદોનો આખો ટોપલો ઠાલવી દે. નફીસાની ફરિયાદોમાં કશુંય નવું ના હોય. તો પણ હું જાણે પહેલી વાર જ સાંભળતો હોઉં તેટલો ઉત્સાહ બતાવું. ઈબ્રાહિમ મારી તરફ કતરાતી આંખે જોતો રહે. મનમાં વિચારતો હશે કે, બેટમજી, મુજ વીતી તુજ વીતશે. પરંતુ મને વીતવામાં થોડાંક વર્ષોની વાર હતી. ઈબ્રાહિમ રોજ રાખે ત્યારે તે છોડાવવાનો હક મને નફીસાએ

અપાવ્યો હતો.

એક વખત 'હમણાં આવું છું' કહીને નીકળેલ ઈબ્રાહિમ છેક અપોર થવા આવી તો પણ ઘેર પાછો ફર્યો ના હતો. ચિંતીત નફીસા મારી જડતી લેવા આવી પહોંચી. 'ક્યાં છે ઈબ્રાહિમ ?' મેં ઠાવકા બનીને કહ્યું, 'કદાચ નાની વલોરાવાડ ગયો હશે.' તેની એક માસૂકા, જે મેં જ ઉસાવી કાઢી હતી, તે નાની વલોરાવાડમાં રહે એટલે નફીસા કહે, 'ભરતા, મારી એ શોકને ઘેર મને અબ્બી ને અબ્બી લઈ જા,' હું આગળ ને નફીસા પાછળ. એમ અમે નાની વલોરાવાડમાં બે ચક્કર લીધાં. મને જાણે અચાનક યાદ આવ્યું હોય, તેમ મેં કહ્યું, 'એ કદાચ લાયબ્રેરીમાં પણ ગયો હોય !' ને હું સડસડાટ લાયબ્રેરીનાં પગથિયાં ચડી ગયો. મારી ધારણા મુજબ જ ઈબ્રાહિમ ત્યાં સમાચારપત્રોનાં પાનાં ઉથલાવી રહ્યો હતો ! આખે રસ્તે બન્ને વચ્ચેની શાબ્દિક ટપાટપીને માણતો હું મારી ગલી આવતાં જ ચૂપચાપ સરકી ગયો. આવા પ્રસંગો તો બનતા જ રહ્યા, પરંતુ તે



ડોક્ટરે કહ્યું એ સાંભળ્યું કે નહીં? ફરી એક વાર કાન ખોલીને સાંભળી લો. . . જ્યાં લગી જીવો છો ત્યાં સુધી મીઠાઈ અને તળેલાને અડકવાનું સુધ્ધાં નહીં. પછી તમારે જે મન ફાવે તે કરજો!

દરમિયાન ઈબ્રાહિમ બે સંતાનોનો પિતા બની ગયો અને અમે કોલેજ પણ પૂરી કરી. અમદાવાદ શરૂમાં મને જરાય માફક ન આવ્યું. સાબરમતી એટલું દૂર કે એક વખત ઘેર પહોંચ્યા બાદ પાછા અમદાવાદ આવવું અઘરું પડે. પછી બન્યું એવું કે સારી નોકરીની શોધમાં ઈબ્રાહિમ પણ અમદાવાદ આવી વસ્યો. પલાર્ટીકનાં

વાસણો અને ઉષા ફેનની સેલ્સમેનશિપ સાથે તેણે પણ મારી જેમ એમ.એ. કરવું શરૂ કર્યું. એથી અમારું મળવું રોજનું થઈ ગયું.

ચિનુ મોદીને કારણે ઘણા કવિઓના પરિચયમાં આવવાનું થયું. કવિઓ પ્રત્યે મને અલોભાવ પણ ઘણો, પરંતુ ઈબ્રાહિમને કવિઓમાં ઝાઝો રસ નહીં. આમ છતાં, 'આદિલ' મળે ત્યારે પૂછે, ઈબ્રાહિમના શા સમાચાર છે ? ને હું કહું કે તે અમદાવાદમાં ઉષા ફેન ઘેર ઘેર પહોંચાડવાની ભેખ લઈને બેઠો છે !

મેં તો જેમ તેમ કરીને એમ.એ. પતાવ્યું. પરંતુ ઈબ્રાહિમ તેમ ના કરી શક્યો. એમ.એ. કરીને કોલેજના પ્રાધ્યાપક થવાનું કદાચ તેના ભાગ્યમાં ના જ હતું. નફીસા સાથે બાળકોને પણ અમદાવાદ બોલાવી લઈ તેણે કામમાં ધ્યાન આપવાનું રાખ્યું. હું બેંકમાં નોકરી કરતાં પરણી પણ ગયો ને તક મળતાં અમેરિકા જઈ પહોંચ્યો. શરૂમાં અમારો પત્રવ્યવહાર સારો રહ્યો, પરંતુ ધીરે ધીરે કથળતો ગયો. 'મુદતે ગુઝરી, તેરી યાદ ભી ન આઈ હમ્ને.' એકબીજાને કહેતા રહ્યા, પરંતુ તે પછીથી તે પણ બંધ.

ઘણાં વર્ષો બાદ, ભારત પાછો ફર્યો ત્યારે એરપોર્ટ પર લેવા આવનારમાં એક ઈબ્રાહિમ પણ હતો. કોઈ મોટરસાયકલ અકસ્માતને કારણે તે થોડો લંગડાતો પણ હતો.

લંચ માટે તેને ઘેર જવાનું થયું, ત્યારે બદામી રંગનો સફારી, આકર્ષક ટ્રીમ કરાવેલી દાઢી, ખાસતું વધી ગયેલું વજન ને તેથીય વિશેષ તો કપાળ પર ધ્યાન ખેંચતું ભૂખરા રંગનું ઢીમડું જોતાં જ મારાથી કહેવાઈ ગયું, 'બિલકુલ સુલેમાન ચાચા જેવો લાગે છે !'

સુલેમાન ચાચા અમારા ગામના મુસ્લિમ આગેવાન અને બિલ્ડીંગ કોન્ટ્રાક્ટર. સારી બપોર અમે વાતોમાં ગાળી. અગાઉ અમે મળ્યા તે પછી તો તે બે/ચાર વર્ષ દુબાઈ પણ જઈ આવ્યો હતો. હવે હાજી પણ હતો. છતાં દુબાઈમાં ના ફાવતાં અમદાવાદ પાછો ફર્યો હતો. અને બિલ્ડીંગ કોન્ટ્રાક્ટર બની ગયો હતો. થોડા સમય પહેલાં જ 'શાહ આલમ' પાસે તેને બાંધેલી એક ઈમારતના ઉપરના ભાગમાં રહેતો હતો. આધેડ વયની લાગતી નફીસા સાથે મજાક કરવાનું લાખ મન હોવા છતાં મેં સંયમ રાખ્યો. ને લંચ પતતાં તે મારી પત્નીને પોતાની રૂમમાં લઈ ગઈ. બન્ને વાત વળગ્યાં.

હું અને ઈબ્રાહિમ એકલા પડ્યા. એટલે ઘણી વાતો ચાલી. તે પૂછે અમેરિકામાં પૈસા કેટલા બનાવ્યા ? મેં કહ્યું પૈસા તો ઠીક છે, પરંતુ, સાલું, આ રજળપાટમાં ઘરડા થઈ જવાયું ! તેના દીકરાઓ વિશે વાત નીકળી તો તે કહે, બન્ને દીકરાઓ કોઈ શોર્ટકટ શોધીને વિદેશ જવાની ખટપટમાં છે. મેં કહ્યું ત્યાં વિદેશની જોલોમાં વર્ષો સુધી સડવા કરતાં અહીં શું ખોટું છે ? ઈબ્રાહિમને લાગતું હતું કે અહીં તેમનું કશું જ ભાવિ નથી. હું ચૂપચાપ સાંભળતો રહ્યો. આખરે બખડતો હોય તેમ તે બોલ્યો, 'આઈ ઓ ધેમ એ ચાન્સ, ભરતા.'

સાંજ થવામાં હતી ને કમોસમ વરસાદ થવાનાં અંધારૂં હતું. પવન જિરથી ફૂંકાતો હતો અને કાળાં વાદળ ખારસાં નીચે ઊતરી આવ્યાં હતાં. અમે છૂટા પડ્યા.

વર્ષો બાદ ભારત આવ્યો છું. ફોન લઈને ક્યારનો બેસી રહ્યો છું. એક મિત્રે સમાચાર આપ્યા છે કે ગયાં કોમી રમખાણોમાં કોઈએ ઈબ્રાહિમને પતાવી દીધો હતો !

નફીસાને ફોન કરવો છે. પરંતુ તેને પૂછવું શું ? ક્યાં છે ઈબ્રાહિમની કબર ? ... હવે કોને પૂછું ?

e.mail : bharatrivedi@sbcglobal.net

\*\*\*\*\*

## મંગલ-સૂત્ર

### - અનિલ વ્યાસ

તોરલે એ લેવલ પાસ કર્યું અને કિંગ્સ કોલેજ ઓફ લંડનમાંથી ડેન્ટીસ્ટ્રીની ઓફર આવી, ત્યારે દીકરી ડોક્ટર બનશેનો હરિભાઈનો હરખ, એનાં લગ્નની યાદ આવતાં જ ચિંતામાં ફેરવાઈ ગયો.

તોરલને તો શું યાદ હોય ? પણ, કુમુદબહેનને બરાબર યાદ છે: ભારતમાં ઈંગ્લિશ ગણાતાં એ લંડનમાં આવી ગુજ્જુ થઈ ગયાં છે. તોરલે ગુજરાતીમાં લખવાનાં પાનાં પૂરાં ન કર્યાં કે અગરબત્તી ન પ્રગટાવી હોય તો અકળાઈ જાય છે. એમનો તીખો સ્વભાવ એવી તડાફડીને પળવારમાં ભડકાવી મૂકે પણ હરિભાઈની મધ્યસ્થી અગ્નિ-શામક બનીને આવે. એ પ્રવાસમાં હોય ત્યારે એમની સલાહ તોરલને કામ આવે છે.

‘તારી મમ્મીને ઓછી તકલીફો છે કે આપણે ય આપવાની?’

તોરલના લગ્ન નાનપણમાં થયેલાં. બન્નેનાં વડીલોની મૈત્રીનું વેણ. હરિભાઈને ય જિગર ગમેલો. ઊંચો, ગોરો અને ભાણવામાં હોશિયાર એટલે બાપાની વાત ન રાખવાનું કશું કારણ નહોતું. મીની સર્કટ પહેરવાની બાબતે તોરલ સાથે ઝઘડો થયો ત્યારે કુમુદબહેન બોલી ગયેલાં :

‘તું પરણેલી છે એનું ય ભાન નથી?’ સાંભળતા જ એ હબકી ગયેલી,

‘વોટ રબીશ ? હું પરણેલી? ઓહ, નો વેય...’

આખી બપોર ઉકળાટ આંસુ રૂપે વહેતો રહ્યો. મારાં લગ્ન! પછી આ છું આ છું સાંભરે છે: એ ચંદરવાનો ભભક રંગ, થાંભલે વીંટાણેલાં રેશમી પોત પર ભીડાતી આંગળીઓ, પીંટીનો કરકરો સ્પર્શ, મેંટી રંગ્યા હાથ પગ અને સઘળું શાંતિથી પતે એટલે મળેલાં ઢગલો રમકડાં .... જિગરને ખડકીના ઉંબરે પોંખવામાં આવ્યો ત્યારે ભાભુએ એને કેડમાંથી ઊંચી કરી દેખાડેલું, ‘જો લી, તારો વર.’

કશું સાભરતું નથી! નો, સચ ફેઈન્ટ મેમરીઝ! ઈટસ વીયર્ડ.

પપ્પા માન્ચેસ્ટરથી પાછા આવ્યા ત્યારે તોરલે પૂછ્યું, ‘સાચી વાત?’

એ સ્લેજ હસી પડેલા, ‘હા, તું પરણેલી તો ખરી જ વળી.’

‘આઈ વોન્ટ એક્સપ્ટ ઈટ, હું એ નથી કબૂલ કરવાની.’

‘ના કરીશ.’ કહેતાં કુમુદબહેન તરફ ફર્યા. કે મેં દાજીને વાત કરી હતી, એ કે, આપણે કશી સાટા પેટાની શરત નથી એટલે પંચાતિયા બેઠાં કે તરત લખાણું.

‘લખાણું?’

કયા કારણ વગર એ શબ્દ ગમ્યો નહોતો. લખાણું શેનું વળી? બોલી તો ખરી પણ આંખમાં પાણી વળ્યાં. ગઈ સાંજે વિલિયમ અચાનક એને ખેંચીને ચૂમી લીધેલી. એનો પૌરૂષી સ્પર્શ અને ચુંબનની મીઠાશ પૂરેપૂરી પમાય એ પહેલાં તો ફેંટો બાંધેલો, કપાળે ઊભા ચાંચાવાળો એક છોકરો કળાયો ને એ ચોખ્ખાનો દાણો ખરે એમ અલગ થઈ ગઈ હતી.

ચોથા ધોરણમાં હતી ને લંડન આવવાનું થયેલું. એવે, કશુંક મેળાવડા જેવું યોજવાનું, રાત્રે મોડા સુધી ચાલતી સગાંવડાલાંની વાતો, લાડવાની મધમધતી સુગંધ વચ્ચે જોયો તો એ ચહેરો? બચુમામાની કારમાં બેઠાં ખડકીને બારણે સ્લેજ નમાણો થઈ ઊભેલો કોઈ છોકરો .... એ આસમાની શર્ટ, વાંકડિયા વાળ ને લંબાયેલો હાથ. એ સિવાય કશું યાદ આવતું નથી. મોબાઈલમાં મેસેજનો ટોન વાગતાં વિચાર તૂટ્યો. ‘ટુ મોરો એટ .. સી.જી. ડીનર એન્ડ ડાન્સ આર યૂ ઈન? XXXX’ એક ક્ષણ થયું મોટેથી બૂમ પાડે ‘નો, આય એમ નોટ, આઉટ કમ્પ્લીટલી આઉટ. ઈનફેક્ટ આય એમ આઉટ સાઈડર.’ પછી એ જ અજાણ્યાં આંખ મળી ગયેલી.

\* \* \*

‘પપ્પા, આઈ નીડ યુ ટૂ રાઈટ અ ચેક ફોર મી ટુડે.’

‘ઘરમાં ગુજરાતીમાં બોલવાનું કેટલીવાર કહેવાનું, તોરલ?’

‘બટ મોમ્મી, તું બી અંગ્રેજીમાં બોલે જ છે ને.’

‘મારી ભાષાને પૂરેપૂરી સમજ્યા પછી, સમજ્યાં મેડમ.’

પપ્પાએ એડમીશન માટે હું સાથે આવું એમ કહ્યું ત્યારે પોતે એડલ્ટ છે એનો અહેસાસ કરાવતાં ગમ્મત કરેલી, “ડોન્ટ ફોરગેટ આઈ એમ એન એડલ્ટ, મેરીડ વુમન સરા!”

‘આર યૂ?’ કહી મમ્મી સામે આંખ મીચકારતા પપ્પાએ ચેકમાં સહી કરી આપેલી. ફોર્મ તપાસતાં મમ્મી રેફ્રેન્સની સલાહ આપતાં ઝીણામાં ઝીણી વિગતો ચકાસતી હતી.

‘પછી દાજીને ફરી ફોન કર્યો તો?’

‘શેનો?’

‘આ તમારી એન એડલ્ટ મેરીડ વુમનના નવા અવતારનો.’

મમ્મી આવું બોલશે એવી તોરલને ધારણા નહોતી. હરિભાઈને ય હતું કે કુમુદ વિરોધ કરશે. વેવાઈનો ગુણ ન ભૂલાય એમ એ ઘણીવાર કહે છે. હરિભાઈને પરદેશ આવવાનું થયું ત્યારે ખરચની સગવડ નહોતી. જો કે સાળાનું ભારે દબાણ ન હોત તો એમને લંડન આવવું ય નહોતું. બચુભાઈનો જન્મ દારેસલામમાં થયો હતો, જ્યારે ટાંગાનિકા પર બ્રિટિશ શાસન હતું એટલે એ બ્રિટનમાં રહેવાનો હક હતો. એ રાજકારણમાં પડ્યા પછી એમની ફેક્ટરી સંભાળવા વિશ્વાસુ વ્યક્તિની જરૂર હતી.

‘હું કશું જ સાંભળવાનો નથી. કાલે જ પાઉન્ડ મોકલું છું.’ હરિભાઈએ પૈસા મોકલવાની માનભિર ના પાડી દીધેલી. ‘એવો જોગ તો છે, ભાઈ.’ પણ છેવટે પનો ટૂંકો પડ્યો; ગામ વેવારમાં પડવું નહોતું.

પ્રેમજીભાઈ રૂપિયા ભરેલો બગલથેલો મૂકી ગયેલા. ‘અરે વેવાઈ, કાગળિયે શું મૂંઝાવાનું. ઊડો તમતમારે.’ ત્યારે થયેલું ત્યાં પહોંચી જિગરને બોલાવી લેશે. પાછળથી દાજી રૂપિયા આપવા ગયા ત્યારે ‘એ તો અમારી તોરલના ભાણવાના ખરચના આવ્યા’તા, અંકલ. એના હિસાબ ના હોય.’ કહી વાત વાળી લીધેલી.

બે દિવસ પછી હરિભાઈએ દાજીને ફોન જોડ્યો ત્યારે એ ચીડાયેલા.

‘હું આ સંબંધ સચવાય એવી મારી ઈચ્છા છે. હરિ, છોકરો બે વરસમાં ઈજનેર થઈ જશે. લખાણું પાડવામાં આપણે ગુમાવવાનું થવાનું.’

‘હું સમજું છું, મોટા’ઈ, પણ તોરલ અહીંના વાતાવરણમાં ઊછરી છે. એને ઈન્ડિયન ફ્રેશી નથી જોઈતો.’

‘જબરું મારું બેટું, તમારા ઉછેરની ખામી એવું ય મારાથી કેમનું બોલાય?’

‘વાત એની પસંદગીની છે, છોકરી હવે છોકરી નથી રહી.’

‘દાક્તર થઈ ગઈ ન, તમે જોમ કો’ એમ પણ, પ્રેમજી જોડે વાત કરતાં મારી જીભ નહિ ઉપડે. તું જાને વાત કર કાં ગણેશભાઈ કે જનુભાઈ મારફત કે’વડાવ.’

અઠવાડિયા પછી; ઘરમેળે પંચ બેસાડતાં પહેલાં જિગર તોરલ સાથે વાત કરવા માંગે છે એવો સંદેશો મળ્યો.

કુમુદબહેને તોરલને ઊંઘમાંથી ઉઠાડી, ‘લે ઈન્ડિયાથી ફોન છે જિગરકુમારનો.’ રિસીવર પર હાથ દબાવી બબડેલા, ‘દસ દસ વાગ્યા સુધી ધોરતી ફરે છે તે ઊઠ લે, વાત કર.’

‘હલો.’

‘હું જિગર.’

‘કોણ જિગર?’

‘તમારો ...’ પછી ઊંડો શ્વાસ લેવાયાનો અણસાર. ‘તમને યાદ નહિ હોય પણ આપણાં લગ્ન થયેલાં નાનપણમાં.’

‘આઈ નો, સો વોટ એબાઉટ ઈટ?’

‘આમ તો શું હોય પણ મારે ખાતરી કરવી’તી.’

‘શું?’

‘આપણાં વડીલો જે પ્રપોઝલ લાવ્યા છે એમાં તમારી સંમતિ છે ને?’

‘શેની પ્રપોઝલ?’

‘આપણો સંબંધ તોડવાની, આઈ મીન ડિવોર્સ.’

ડિવોર્સ શબ્દ સાંભળી એ ચોકી ગઈ. સામે છેડે જિગર હલો ... હલો ... બોલતો હતો.

‘હા, સંભળાય છે મને. આઈ કેન હિયર યુ. ધેય હેવ માય કન્સેન્ટ. વોટ્સ ધ પ્રોબ્લેમ?’

‘પ્રોબ્લેમ કશો નથી, તોરલ, આ તો સગપણ હોય એટલે લાગણી જાગે, પોતાનું કોઈ છે એવો સધિયારો મનમાં ..... એની વે, એ મારી ફીલિંગ થઈ.’

‘વોટ ડુ યુ મીન?’

‘નથિંગ રિયલી, બટ યૂ નો ... સમજાણો થયો ત્યારથી એવું જ જાણું છું કે તમે મારાં પત્ની છો એટલે થયું કે કદાચ તમને પણ કંઈ ...’

‘મને ... મને?’ એને આગળ કંઈ બોલવું સૂઝ્યું નહિ. પણ આ પળે જો

જવાબ નહિ આપે તો કદાચ આખી જિંદગી, પેલી સુસાન કહેતી હતી એમ આ રેચડ ફાર્મર ... પાછો સુએઝ એન્જિનિયર .. નોં વેયા!’

‘આય એમ સોરી. મને ખબર છે તમને નહિ ગમે.’

‘એમાં સોરી તો કેટલું ...’

ફોનમાં પાછળથી સંભળાતા કશુંક ખોદાતું હોય એવા અવાજથી તોરલ અકળાઈ ગઈ. ‘આર યુ થેર?’

‘હા, તોરલ.’

‘ઈન ધિસ સિસ્ચુએશન હાઉ ડુ યુ વોન્ટ મી ટુ રિસ્પોન્ડ?’

‘યૂ જસ્ટ ડીડ ઈટ. થેન્ક્સ તોરલ. એન્ડ ગુડ લક.’

તોરલને લાગ્યું એ અવાજ ડુમાયેલો, ઓગળતો જતો હતો કે સામે છેડે કોઈનું ડૂંસકું .... એને ‘મિસિસ ડાઉટફાયર’ કિલ્મનો નાયક યાદ આવી ગયો એ કંઈક આવા જ અવાજમાં ..... એણે કોર્ડલેસ સોફ્ટમાં ફગાવી રજાઈ ઓઢી લીધી.

\* \* \*

પંચ વરચે ઘરેણાં અને બીજી વસ્તુઓની આપ-લે કરી લેવા વખતે પ્રેમજીભાઈએ ભારપૂર્વક કહ્યું, ‘અમારે કશું ય પાછું નથી જોઈતું. જિગરે ના પાડી છે.’

‘મંગલ-સૂત્ર ય નહિ?’ પંચના સવાલ સામે એમણે હાથ જોડી કહ્યું, ‘અમે સુખેથી સહી કરી આપીશું એટલે ભવિષ્યમાં કોઈ પ્રશ્ન નહિ. લાવો.’

લાખ મક્કમતા છતાં દાજીની આંખો ભરાઈ આવી. ઝભ્ભાની બાંયથી એ રેલાય એ પહેલાં લૂછી લેતાં બોલ્યા, ‘આપણો સંબંધ નથી કપાતો, પ્રેમજી હો.’

‘કોઈનો ય સંબંધ નથી કપાતો. કોઈથી કોઈનો સંબંધ એમ થોડો કપાય?’ કહી પ્રેમજીભાઈ ઊઠ્યા ત્યારે એમની દૂર થતી જતી પીઠ તરફ તાકતાં દાજીએ ભગવાનનો પાડ માન્યો. સારું થયું. પ્રેમજીને કશું પાછું ન લેવાનું સૂઝ્યું. તોરલને ચડાવેલાં ઘરેણાં તો કુમુદ લઈ ગયાં! તા! શું જવાબ આપત પંચ વરચે?

મેડિકલમાં એડમિશન મંગતું હતું છતાં જિગરે સિવિલ એન્જિનિયરીંગમાં ડરેનેજ એન્ડ સૂએઝ એન્જિનિયરીંગ પર પસંદગી ઉતારી ત્યારે સગુણાબહેન નારાજ થયેલાં.

આ નવલિકાકાર, અનિલ વ્યાસને, તાજેતરમાં નવલિકાઓ માટેનું ‘ધૂમકેતુ પારિતોષિક’ એનાયત થયું છે. આ પારિતોષિકની વ્યવસ્થા ‘ગૃહર્ષ ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય’ દ્વારા કરવામાં આવે છે. આ પોરસાવતા સમાચારમાં “ઓપિનિયન” પણ સહર્ષ સામેલ છે અને અનિલભાઈનું સહદય અભિવાદન કરે છે; વળી, એમને હાર્દિક અભિનંદન પાઠવે છે.

‘અલ્યા, શું જોઈને આ હરિજન થવા નીકળ્યો હશે?’ એમની જીભે એથી ય હલકા શબ્દો આવ્યા હતા પણ પ્રેમજીભાઈને નહિ ગમે એવો ખ્યાલ આવતાં ગળી ગયાં. જે કે પ્રેમજીભાઈને બરોબર યાદ છે, સ્કૂલમાંથી લોથલ ભૂરખી પ્રવાસે ગયેલાં ત્યારે તે સમયની ગટર વ્યવસ્થાની પ્રેરણા લઈ જિગરે પાછળના વાડામાં ફૂલ ઝાડ અને શાકભાજીને આપોઆપ ચોખ્ખું પાણી મળતું રહે એની નીકો બનાવેલી. એન્જિનિયરીંગમાં ગયા પછી ત્રીજી વર્ષે કેનાલમાંથી રોડના બંને કિનારે ઢાળિયામાં વળતાં પાણીને પાઈપ-લાઈન મારફતે ક્યારડાઓ સુધી પંહોચાડવાની યોજના તૈયાર કરી પંચાયતમાં બહાલ કરાવેલી.

બબાભાઈ સરપંચ રાજી હતા. પ્રેમજીનો છોકરો છે પાણીવાળો.

અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનમાં નોકરી મળી પછી દેવપુરા છોડવાનું થયું ત્યારે જિગર ઢીલો પડી ગયેલો. સંબંધ તૂટ્યા પછી આવા જ મોંએ ફરતો હતો એ તાજુ થયું. સગુણાબહેનની તોરલ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા જરા ય ઘટી નહોતી. આખી દુનિયા થોડી નગુણી છે? વેવાઈ ભલે વિલાયતી થઈ ગયા, વડુ નહિ બદલાય. ક્યારેક બબડતાં : મારો છોકરો દુનિયા આખી ને નંદનવનમાં ફેરવે ને વેંતની છોડી નહિ બદલાય? વિયોગ કેવું તાવતો હશે એ જિગરના ગયે ત્રણ દિવસે ય ન વીત્યા ત્યારે સમજ્યું.

\* \* \*

ડેન્ટીસ્ટ્રીમાં બીજું વર્ષ વીત્યું ત્યારે વિલિયમ સાથેની મૈત્રી કોઈ જુદા જ સ્વરૂપે વિકસતી હતી. એના મિલન માટે જાગતી તીવ્ર ઈચ્છા, વાતેવાતે અડકી લેવાની આતુરતા! થતું, એના વગર નહિ રહી શકાય. એ છે એનો જ હક. પપ્પા મમ્મી નહિ સ્વીકારે અમારો સંબંધ તો ભલે. એનો દોષ શો છે? એની ચામડી? એનું કાળાપાણું? એ કાળમીઠની પછીતે વહેતાં ઝરણની સુંવાળપ કોને અનુભવાવાની?

બચુમામા, મામી ને મિહિર તો નર્ચા રેસિસ્ટ. સવાયા અંગ્રેજ! ‘સાક્ષા કાળિયા’ સિવાય સંબોધે નહિ.

એક વાર ગુજરાતીના ટીચરે સરસ શબ્દ વાપરેલો, કહે : ‘કેમ એકલાં શો રાધારાણી?’ એણે નવાઈથી સર સામે જોયું. ‘રાધારાણી?’ સ્વયં અર્થ ઉકેલતા હોય એમ કહે,

‘શામળિયા વગર પધાર્યા છો એટલે.’ એણે વિલિયમને કહેલું ‘શામળ, મારા શ્યામસુંદર.’ અચાનક પપ્પાનું ફેવરિટ સોંગ યાદ આવ્યું; ‘મોરા ગોરા અંગ લઈ લે, મોલે શ્યામ રંગ દઈ દે.’ વિલિયમને શામળ કહી બોલાવ્યો કે તરત એણે તોરલનો કાન આમળતાં પૂછ્યું, ‘વહાય ડોન્યૂ કૉલ મી કાલિયા?’

‘વહાય વુડ આઈ?’



‘ડોન્યૂ થીંક આઈ નો બાય નાવ, વોટ યૂ કોલ બ્લેક પીપલ?’ વિલિયમ ખડખડાટ હસી પડ્યો.

તોરલને પાસમાં લઈ કેડ હથેળીમાં દબાવી સાવ ભીંસી નાંખવા જેટલું જોર કર્યું. પછી એને હવામાં અધર કરવા ગયો ત્યાં તોરલ ચીસ પાડી બેઠી.

‘નો, ડોન્ટ. પ્લીઝ પૂટ મી ડાઉન!’

‘આઈ કાન્ટ લીવ વિધાઉટ યૂ.’

‘મી ટુ બિલ, બટ હેવ પેશન્સ પ્લીઝ.’

એ પછી બે વર્ષે એક સાંજે એના ઘરની બહાર વિલિયમ એની હથેળી સાલી ઘૂંટાણીએ નમી ઘેઘૂર અવાજે કહ્યું, ‘તોરલ, વિલ યૂ મેરી મી?’

આટલી વાત કહેતાં કેટલાં વર્ષે લાગ્યાં? બધાં મળીને આઠ ? પણ એ તો સાહચર્યનાં સમજણનાં ગણવા બેસે તો?

ટેમ્સ નદીના મટમેલાં પાણી પર સામેનાં કતારબંધ મકાનોની લાઈટો ઝળહળે છે. હિલ્લોળાતા પ્રકાશના વિસોટા, ચાંદરણાં અને ઝબકારાની રમત બનીને વહી ગયેલાં દિવસો આંખ સામે લહેરાય છે. મમ્મીને કરોડરજ્જુના ચેતાતંતુઓમાં પરપોટો છે. આઠમા અને અગિયારમાં મણકા વચ્ચે ચેતાતંતુઓમાં પરપોટો છે. એ સિરિનક્સ જ્ઞાનતંતુઓને ભીંસતાં શરીરનો નીચેનો ભાગ સંવેદન વગરનો કે નિષ્ક્રિય બનાવી મૂકે છે. એ સાવ પરવશ બની શકે એની ઝંધાણી રૂપે ક્યારેક ઉપાડેલો પગ જમીન પર મુકાઈ ગયાનો ભ્રમ એને અડબડિયું ખવડાવી દે છે ને એ પછડાય છે ભોંય પર.

આ લટકીને લથડી જતો પગ સાવ જડ બની જશે એ દિવસે?

પપ્પા કહે છે મમ્મીની તકલીફોમાં ઉમેરો ન કરીશ પણ મારામાં થયેલા ઉમેરાણી વેળાસર જાણ નહિ કરું તો ઊપસેલું પેટ ચાડી ખાશે ને પેલો ખાલી પગ જેવો લથડાટ રૂંવેરૂંવે ચોંટી પડશે ત્યારે?

‘બિલ, વી મસ્ટ મેરી ટુડે.’

વિલિયમ બેફિકર હસતાં કહ્યું, ‘યસ માય ડાલિંગ, આઈ શેલ ફુલફિલ યોર કમાન્ડ.’

\* \* \*

બી.ડી.એસ.ની ડિગ્રી પછી ડેન્ટલ ‘સર્જરી’માં જોડાઈ પછી ચોથા મહિને મારિશાનો જન્મ થયો હતો. એવે સમયે જ મમ્મીના પગ એકાએક અચેત થઈ ગયા ને વ્હીલચેર ફરજિયાત બની ગઈ. મમ્મી, બચુ મામા, મામી, મિહિર, કોઈને એની પડી નહોતી. એને કોઈએ ખબર આપવા લાયક પણ ન ગણી. પપ્પા સુધ્ધાં! મિહિરને એણે મામાનો દીકરો માન્યો જ નથી ને એણે રક્ષાબંધનના દિવસે ઘરનું બારણું ય નહોતું ઉઘાડ્યું. એ કપરા દિવસોમાં અને આજે ય વિલિયમ સતત એની પડખે રહ્યો છે. એ સઘળું છતાં, મમ્મીની એ કરડી નજર, તીખો સ્વર, છણકા, એનાં તોફાનો, પપ્પાના સધિચારાભર્યા સ્પર્શ વગરની જિંદગી મારિશાની ફિલકારીઓથી સંધાતી ન સંધાતી લાગતી. મોડી

રાત્રે એકાએક આંખ ખૂલી જાય ત્યારે મારિશા નિરાંતે ઊંઘતી હોય. એ એનું ઓઠવાનું સરખું કરી એના માથે હાથ મૂકે ત્યારે બધું તાદૃશ્ય થાય - મમ્મી આવીને એની છાતી પરથી ચોપડી ખસેડી લે, એનું વોકમેન બંધ કરે, હેડફોન ઉતારી ઓઠવાનું એના હાથ સરખા ગોઠવે. વધારાનાં ઓશીકાં ખસેડી એને બરાબર ઓઢાડે. પછી પોલો હાથ વાળમાં ફેરવતાં સહેજ વાર તાકી રહે, એ મારિશાને જુએ છે એમ જ ! ‘મારું ઘર’નો આનંદ કશા અભાવની પરત ઓઢીને આવ્યો હોય એમ ઊંડે ઊંડે કશુંક દૂઝે છે. દિવસો ડિસઈન્ફેક્ટન્ટની ગંધ, એસ્ટર્બાઈન અને સકશનની ઘરઘરાટીમાં ખુલ્લા મોંમાંથી દૂઝતા લોહી જેવાં વલ્લે જતાં હતાં. એક દિવસ હોસ્પિટલમાં રાઉન્ડ પછી એક વૃધ્ધાના જડબામાં દવા ચોપડતી હતી ત્યારે એ કહે ‘બુન, નક્કી કાંક પાપ થૈ ગ્યુ હશ્યે એકંન ભગવૌને શજ્ર મેલી.’

એ વાક્ય સાંભળતા જ પેલો બારણાં વચોવચ ઊભેલો ચહેરો, લંબાયેલો હાથ અને ભીની આંખો ..... એ આંખો કદી કળાઈ નહોતી, આમ કેમ અચાનક આજે ... !

વિલિયમ ઘણીવાર કહે છે તારે તારી કલ્ચરલ એક્ટિવિટીઝમાં જોડાવું જોઈએ. એ ચર્ચમાં આવતી હોય તો એને મંદિરમાં આવવું શું કામ ન ગમે? એને તો ગુજરાતીના ચારસો પાંચસો શબ્દો આવડે છે. ‘તોરલ ખાવા લાવ્યો.’ એ કહે છે ‘આમીન.’

પણ એ નાની નાની સુખદ પળોની પછીને અફળાય છે અજાણના જળા!

ઘરમાં પગ મૂકતાં જ બદલી જવાય છે. ઘર બહાર બ્રિટન પણ ઘરમાં ગુજરાતની વર્ષોની આદત ફરી ફરીને એ જ ઝંખે છે. ‘હેલ વિથ યોર સંસ્કાર’ કહી જ્યારે એ પગ પછાડતી ત્યારે મમ્મી આગ આગ થઈ જતી.

‘તારું ચાલે તો તું તારી કાબરો જોડે કૂદ કૂદ કરી મેલ પણ અહીં તમારી નાચા નાચ નહિ ચાલે સમજી? નો, પાર્ટી.’

સંસ્કાર, નીતિ, આમન્યા, ઘડતર, સમજણ ... જે શબ્દો માથામાં હથોડાની જેમ વાગતા હતા એ બધા આજે જીભને ટેરવે છે. મારિશા અને વિલિયમ બન્ને એનું ગાંડપણ જોઈને હસે છે. મારિશા સમજ્યા વગર અને વિલિયમ વિચાર્યા વગર. તોરલને ય નથી સમજતું શું કામ એણે સંસ્કાર અને પરંપરાની રટણાં રટવી જોઈએ? મંદિર જવાની વાતે પોતે કેવી આકળ વિકળ થઈ ઊઠતી? આજે એ જ પીડા મારિશામાં ઉછેરવાનો શો અર્થ?

પણ ઘણી વાર વિલિયમના નસકોરાંના લય વચ્ચે એને મમ્મીનું કંદન સંભળાય છે :

લગ્ન કરીને પહેલાં એને પગે લાગવા ગયાં ત્યારે એણે ચહેરો ફેરવી લીધેલો. એ અને વિલિયમ પગે લાગવા નમ્યાં કે તરત અવગું ફરી ગઈ. પપ્પા એને ખત્તે હાથ મૂકી કશુંક બોલવા મથે પણ મમ્મી

સ્થિર! યૂપચાપ સામી દીવાલ તાકી રહી હતી. પપ્પાના ધ્રુજતા હોઠ, ઠીલું શરીર અને સજળ આંખો ....

‘શું કહે છે મમ્મા?’ પૂછતાં તોરલ ટટ્ટાર થઈ, પાછળ વિલિયમ. એ સહુની નારાજગી પામતો, સંકોચાતો પાછા પગલે ખસ્યો એટલે એણે પકડેલો તોરલનો હાથ ખેંચાયો. પપ્પા અંદર જઈ ઘરેણાંનો ડબ્બો લઈ આવ્યા. તોરલ તરફ મૂકતાં બોલ્યા, ‘આ લેતી જ, બાકીની વસ્તુઓ હું મોકલાવી દઈશ. ફરીથી ધક્કો ખાવાની જરૂર નથી.’

છતાં તોરલ ખસી નહિ, ‘પપ્પા પ્લીઝ.’

‘તારી મા રિબાય છે, પ્લીઝ લીવ.’ તોરલ એક ડગલું એમની તરફ ખસી એ જોઈ સહેજ પાછળ ખસતાં કહ્યું, ‘જા, તું જા હવે. ગો.’

તોરલ રડતી આંખે અપેક્ષાભર્યું જોઈ રહી પછી હતાશા અને પારાવાર દુઃખથી બોલી, ‘ચલો વિલિયમ.’

વિલિયમ એ શબ્દોને પેલો ડબ્બો લેવાની આજ્ઞા સમજી એ ઉઠાવતાં એની પાછળ દોરાયો. ઘેર આવીને જુએ છે તો ઘરેણાં! આ તો એનાં લગ્ન વખતે ચડાવેલાં એ દાગીના, મમ્મી એ કહેલું. ‘ફૂંકી દે એને બિનમાં નહિ જોઈએ મને.’ ખાસ્સી વારે રુદ્ધન અટક્યું. એ વિલિયમની નજીક આવી, એની છાતી પર ઢળી, ‘માય પેરેન્ટસ ....’ બાકીના શબ્દો ડૂસકામાં ઓગળી ગયા. વિલિયમ એને પાસમાં લઈ પલંગ સુધી દોરી ગયો. એને બેસાડી, પાણી આપ્યું. તોરલને હવે ખ્યાલ આવ્યો, આજે એમનાં લગ્નની પહેલી રાત છે. વિલિયમે ધીમે રહી પૂછ્યું ‘આપણે ફોન કરીશું મારાં મમ્મી પપ્પાને?’

\* \* \*

હવે એ ખાનગી ડેન્ટલ સર્જરીમાં કામ કરે છે. ગુજરાતી વિસ્તાર છે એટલે કો’કનું કો’ક પરિચિત આવી ચડે. સારવાર દરમ્યાન સવાલ પૂછાય, ‘તું તો કુમુદની દીકરીને?’ હા કહેતાં જ પેઢા પર શારડી ફરતી હોય એવી પીડા થાય છે. આ ખુલ્લા મોંએ કણસતી સ્ત્રી જેવો જ ચહેરો થઈ ગયો હશે મમ્મીનો?

એના વાતે વાતે કરાતા છણકા, સીધા હુકમો અને પરાણે કરાવાતાં વિધિ વ્રત! ઘડીવારમાં ગુસ્સે થઈ ને જ હાથ ઉપાડી લેતી એ હાથ હવે સાવ લાકડું થઈ ..... ઘરમાં એ એનો વારસો સાચવતી હોય એમ વર્તે છે ત્યારે વિલિયમ અકળાય છે.

‘શા માટે તારા કલ્ચરના નામે તું એ છોકરીના વ્યક્તિત્વને કચડે છે?’

‘એટલે?’

‘વ્હાય શી નીડ ગુજરાતી? તારું બધું કલ્ચર છોડીને તું ન પરણી મારી સાથે?’ એણે જવાબ આપ્યો નહોતો પણ મનોમન ચીડાતી રહી. મારે મન તારું કલ્ચર અને મારું કલ્ચર એવી કોઈ જીદ નથી. હા, એ મારી ભાષાને, મારાં પોતાનાને સમજે એટલું જ એથી વધારે કશું નહિ. અમારું કલ્ચર સહવાસ-

અંતરવાસનું છે. જનું કરવું અને છોડવું આને કેવી રીતે સમજાવવું બધું?

એ એને ચર્ચામાં લઈ જાય કે શનિ રવિ પેટ્રિશિયા આન્ડીને ત્યાં મૂકી આવે ત્યારે હું ક્યાં વિરોધ કરું છું? પણ ગુજરાતીના વર્ગોમાં ન જાય? કાલે એ મારી મમ્મી પાસે જઈને ઊભી રહે ને એને કશું ય ન આવડતું હોય તો? વિલિયમ સમજતો નથી. બસ, એક વાર, એક વાર, મારી દીકરી મમ્મીને મળે, એને પગે લાગીને કહે, બા, હું મારિશા. તમારી તોરલની દીકરી.

બસ!

એ પછીનું કોઈ દૃશ્ય કલ્પનામાં સ્પષ્ટ થતું નથી. આંખોમાં ઊભરાતાં પાણીનાં અતલમાં ફરી એકવાર પેલો નિઃશ્વાસ પડઘાયા કરે છે.

ત્યાં યાદ આવ્યું :

એ લોકો જ્યારે એના કુટુંબ જોડે રહેવા નાઈજીરિયા ગયાં હતાં ત્યારે વિલિયમ સરસ વાત કહેલી. 'તોરલ, મારાં કાકી અને બીજાં વડીલો એવું માને છે કે અમારી કોમમાંથી મને તારાં કરતાં રૂપાળી છોકરી મળી હોત.'

'એટલે?'

'તે અમારી છોકરીઓ ન જોઈ? છે ને એકથી એક ચડિયાતી? ફિગર તો જો, કેવાં સુંદર!'

'જોઈ ભઈ, મન ભરીને જોઈ. અમારાંમાં કે'વત છે બિલ, સીદી બાઈને સીદકાં વહાલાં'

'વોટ ડઝ ઘેટ મીન?' પછી સમજાવ્યું એટલે વરસ્યો, 'યૂ રેસિસ્ટ, આઈ'લ કીલ યૂ'

'વેલ, યૂ પ્રોમ્ટેડ મી.'

વળતી જ પળે મમ્મી યાદ આવી ગઈ.

એની દીવાલ તાકતી નજરમાં તબક્કો ધિક્કાર અનુભવાય એ પહેલાં પેલા શબ્દો ગૂંચા - સગપણ હોય એટલે લાગણી જાગે. પોતાનું કોઈ છે એવો સંધિયારો .... આ સંધિયારો શોધવાના ફાંફાં વચ્ચે કામનાં ભારણ અને વેગમાં દિવસો એના ગોઠવાયેલા લયમાં વહેતા રહે છે. હા, કોઈ વાર એ બંધ ઓરડામાં બેસી રહે. એકાન્ત એને રહેંસી રહ્યું છે એના પાણુ ખ્યાલ વગર. પરિવારની અવહેલના ઉપરાંત એક બીજું પાણુ કારણ છે, એ પોતે. ઓ.એમ.એફ.એસ ન થઈ શકી એમાં મીઠાશના વરખમાં લંપેટાયેલા રંગભિદને પારકાએ આપેલી પીડા સમજીને ભૂલી શકી, પણ પોતાના?

મમ્મીને તો બાદબાકી કરવાની ટેવ જ નહોતી, તો ય શું કામ એને બાદ કરી હશે? તૂટેલો સંબંધ બંધન વગર પણ કેવું બંધન બની ગયો છે? કોઈ સમાચાર લાવ્યું છે. કુમુદબહેનને હોસ્પિટલમાં દાખલ કર્યા હતાં. કમરથી નીચેનું શરીર સાવ જતું રહ્યું છે. જે પગ એને પકડવા દોડતા હતા એ આજે? શું કરે? દોડી જાય?

આવી કોઈ નિર્ણાયક પળે વિલિયમનો સંધિયારો ગોઠવાયેલા દાંતાવાળા ચક્કર જેવો હોય છે, છતાં હિમ્મત કરીને ગઈ. બચુમામાએ મમ્મીને

કાચના દરવાજામાંથી ય જોવાની ના પાડી દીધી. હાથ જોડી કહ્યું 'સુખેથી મરવા દે મારી બેનને.'

\* \* \*

એ નાહીને માથું લૂછતી હતી, ત્યાં ફોનની ઘંટડી વાગી.

'તોરલ સ્પીકીંગ.'

'ખરેખર? મને આશા નહોતી ડોક્ટર કે આપ મળશે.'

'તમે કોણ? ઓળખાણ ન પડી.'

'સ્વભાવિક છે, તમને મારો અવાજ ક્યાંથી યાદ હોય? વર્ષો પહેલાં તમારી ઊંઘ બગાડેલી. લગભગ આ જ સમય હતો.'

તોરલે કંઈ જવાબ ન આપ્યો. કશું સ્પષ્ટ થતું નહોતું કોણ હશે? ગુજરાતીમાં સીધી વાત કરે એવા ફોન ભાગ્યે જ આવે એટલે કંઈ રીતે ....

'હું જિગર, જિગર ચોધરી.'

આઘાતની એક ક્ષણ પછી તોરલને થયું કંઈક બોલવું જોઈએ.

'ઈન્ડિયાથી બોલો છો? કંઈ કામ હતું?'

'ના. અહીંથી જ બોલુ છું. પંદરેક દિવસ થયા આવ્યે. ખબર નથી આમ તમને ફોન કરવો કેટલું યોગ્ય ગણાય, પણ કુમુદમાને મળવા ગયો હતો. એમની સ્થિતિ જોયા પછી થયું વાત તો કરું જ. તમે ના પાડશો તો ફરી કદી ....'

'શું થયું છે મમ્મીને? કંઈ થયું છે એને?'

'કશું સિરિયસ નથી, સ્થિતિમાં ખાસ સુધારો ય નહિ, હું એકઝેક્ટલી તમને સમજાવી શકતો નથી પણ સાવ ખાલી થઈ ગયાં હોય, નિર્લેપ હોય એમ ...'

'મને ક્યાં મળવા દે છે! પણ પપ્પા તો છે ને, જિગર?'

'એ તો પહેલાં ય હતાં જ ને?' બોલી ગયા પછી જિગર ખચકાયો. 'તમને કદાચ દોઢ ડહાપણ લાગે, પણ તોરલજી, એમને જોયા પછી, વાતો કર્યા પછી વિચાર આવ્યો કે કદાચ તમારી દીકરીને મારી જોડે લઈ જઈ એમને મેળવું....'

'એ નહિ માને, મોઢું ફેરવી લેશે. બહુ જિદ્દી છે.'

'એવું તો ઓળખાણ પડે પછી ને?'

'એટલે?' સમજાણ ન પડતાં તોરલે પૂછ્યું.

'એટલે એમ કે, હું એને કુમુદમા પાસે લઈ જાઉં ત્યારે એવી ઓળખાણ આપું કે આ મારા મિત્રની દીકરી છે.'

'તમે શું કામ કરો આ બધું? કોણે કહ્યું છે તમને?'

'એનો તો મારી પાસે કોઈ જવાબ નથી. હું છું જ એવો. મારી મા કહે છે એમ અડધો ગાંડો, એટલે મને આવા તુક્કા આવે છે.' તોરલને હસવું આવી ગયું. એ કંઈ બોલે એ પહેલાં જિગરે કહ્યું, 'તમે મારો ફોન-નંબર લખી લો, પછી નિરાતે વિચાર કરીને જણાવજો.'

કોઈ અજાણી વ્યક્તિ સાથે અચાનક આવી આત્મીયતા અનુભવાય, એટલું જ નહિ એને માટે કશંક કરી છૂટવાની ઈચ્છા જાગે એવું બને? ફોન-નંબર જોતાં થયું, અજાણી? સાવ અજાણી તો નહિ જ. નાનપણમાં સાથે રમ્યા હોઈશું, રહ્યા હોઈશું ... કશું યાદ નથી પણ સંધિયારો તો હશે જ ને? એ બધું યાદ હોત તો કેવું સારું! હકથી કહી શકત. હા, ચોક્કસ પ્રયત્ન કરીએ, તમારે જ કરવાનું છે આ કામ. ફોન-નંબરની ચબરખી અરીસા પર ચીપકાવતાં અંદર છેક અંદર કશુંક ગમતું હતું. બહુ લાંબા સમય પછી થયું : કોઈ છે જેને એની ધિતા છે. એના વિષે એના પરિવાર વિષે વિચારે એવું, સાવ પોતાનું લાગતું ... એને જોઈથી માથું હલાવી ભીના વાળ ઉછાળવાની ઈચ્છા થઈ આવી.

જિગર લંડન આવ્યો છે, ટેમ્સ વેલી વોટરના સુએઝ પ્રોજેક્ટ અંગે. અહીં આવવાનું થયું એટલે દાજી મળવા આવેલા કહે, 'સંબંધ હજી અકબંધ છે હાં, બેટા, એકવાર ...' બાકીના શબ્દો છલ છલ આંખોમાં તગતાં હતાં. એ જોયા પછી પ્રેમજીભાઈએ ખાસ આગ્રહ કરેલો, કુમુદબહેનને જોઈ આવે. સંબંધ એમણે તોડ્યો છે, આપણે નહિ. એ જશે તો આવકાર ભેગી લાગણી ભળશે.

હરિભાઈએ 'ઓળખે છે આમને? જિગર, આપણાં ... ' સહેજ અચકાતાં ઉમેર્યું 'આપણાં પ્રેમજીભાઈના દીકરા.' સાંભળી કુમુદબહેન લૂલી પડી ગયેલી પાંપણ હેકળથી એકટક જોઈ રહેતાં કહે, 'એ ઓળખાણે આયા મારી ખબર લેવા?'

જિગરે આગળ વધી એમના માથે હાથ મૂકતાં કહ્યું, 'આપણે ઓળખાણ જોઈએ. મા?'

જિગરથી એ સમભાવ ભરી નજર ભૂલાતી નહોતી. સારવારની ચર્ચા કરતાં વિજ્ઞાનની સિદ્ધિઓ વચ્ચે આપણી નિઃસહાયતા વાર્ણવતા હરિભાઈ ઢીલા થઈ ગયા હતા. તોરલે જે વિશ્વાસઘાત કર્યો એ એમનાથી સહન નહોતું થયું. એમણે જ છોકરી સ્વતંત્ર રીતે આગળ વધે એ માટે સંબંધ તોડાવેલો અને એ જ બેધારી તલવાર બની સામે આવ્યું એ બહુ વસમું પડ્યું ભાઈ.

'તોરલે કદી પ્રયત્ન ન કર્યો મળવાનો?'

કરેલો પણ કુમદને તો એની દીકરી જોઈએ છે, વિલિયમની વડુ નહિ.'

'અહીં લંડનમાં રહીને તમે આ રીતે વિચારો છો?'

'દેશ બદલાયો ભઈ, માણસ તો એ જ છે ને? એની ક્યાં વાત છે, આટલું ભણ્યા પછી ય હું ક્યાં સ્વીકારી શકું છું.'

જિગર એ પછી ત્રણ વખત કુમુદમા પાસે આવી ગયો છે. આવીને ઓશીકે બેસે, એમનો હાથ હાથમાં લઈ હળવેથી થપથપાવે. એ ગામની, ખેતીની, દાજીની, વાતો ઉકેલતો રહે. કુમુદમા સાંભળતાં - ઉમેરણો કરતાં રહે.

આ વખતે એ નીકળતો હતો ત્યારે કહે, 'તમને ખબર છે ભઈ, એને એક દીકરી છે.'

‘એમા તમે જોઈ છે એને?’

જવાબમાં સીધી તકાચેલી એ નજરમાં ઠપકો હતો કે અપેક્ષા એ જિગરને સમજાવું નહિ પણ ‘અપેક્ષા જ’ એવું માની ડેન્ટિસ્ટની યાદીમાંથી ડૉ. તોરલ પટેલનો ફોન નંબર શોધી કાઢવાના વિચાર સાથે ત્યાંથી ઊઠ્યો.

એ વિચારનું પરિણામ તોરલ સાથેની વાત ચીત.

\* \* \*

જિગર મારિશાને મળી નક્કી કરે. મારિશા ઈચ્છે તો એ ચોક્કસ કુમુદમા પાસે જાય. વિલિયમને પૂછ્યું ત્યારે સહેજ નવાઈથી જોતાં કહે, ‘જિગર? યોર એક્સ હસબન્ડ? એને શું કામ તારી ધિતા કરવી પડે? એની વે, ડૂ વોટ એવર યૂ લાઈક.’ તોરલે ફરીથી પૂછ્યું, ‘તને વાંધો નથી ને વિલિયમ?’ જવાબમાં વિલિયમે તોરલનો ખભો દબાવતાં કહ્યું, ‘ગો અહેડ.’

જિગર શનિવારે સીધા ‘ભારતીય વિદ્યા ભવન’ આવશે એમ નક્કી થયું એટલે તોરલને મારિશાની ધિતા થઈ. એ એની નાનીમા જેવી છે. એકાંતપ્રિય અને જિદ્દી. વિલિયમ એની હાઉસ ભાષામાં ચીડવે છે એમ અકડુ ! કાર પાર્ક કરતાં એક જ વિચાર : ‘એને ફાવશે જિગર જોડે?’ તરત થયું, ‘આ વિચાર ફક્ત મારિશા માટે જ છે?’ ‘યસ, ઓફ કોર્સ.’ બબડતાં એણે જોઈ કારનો દરવાજો બંધ કર્યો. વળી થયું, જિગર એકલો જઈ મારિશાને મળવાની કોશિશ ન કરે. સાડા અગિયારે મળવાનું નક્કી કર્યું હતું છતાં એણે નજર આજુ-બાજુ કરી. ક્યાં ય જિગર દેખાય છે? પણ એ એને કઈ રીતે ઓળખશે? એ તો પાછો કે, ‘ધિતા ન કરશો હું તમને ખોળી કાઢીશ.’

જિગરને મળતાં, ખ્યાલ આવ્યો : એણે ધાર્યું હતું એના કરતાં જિગર ખારસો દેખાવડો હતો. રેસ્ટોરાંમાં પણ એ મારિશા સાથે જ વાતો કરતો રહ્યો. એની સ્કૂલ, એનું શેડ્યુલ, મિત્રો ... આટલી નાની છોકરીને વળી આમ ઉપરા છાપરી સવાલો કર્યે જવાના? ઝાટકી નાંખવો જોઈએ. સીધું જોઈને વાત કરવાની ય સૂઝ નથી ને મારિશા વપોથી ઓળખતી હોય એમ ચબડ ચબડ કરે છે. આમ તો કેવી અકડુ છે ને અહીં ... ખબર નહોતી પડતી એ શું કામ આટલી અકળાય છે. જિગર એની સાથે અતડો રહે છે એટલે કે આવું સરસ અંગ્રેજી બોલે છે એટલે? એણે આમ સારા થવાની, મોટાભા થવાની જરૂર શી છે? એ ના પાડી દેશે. અમે જીવીએ છીએ અમારી રીતે, લેટ મી લિવ માય લાઈફ. તમારે અમારા સંબંધોમાં દલાવી કરવાની કશી જરૂર નથી. સારું થયું એને ઘરમાં નથી બોલાવ્યો. આ તો આંગળી આપીએ ને પલોંચો .. શું કહેવત બોલતીંતી મમ્મી?

મમ્મીની કશી વાત કરવી નહિ ને કાર્ટૂન, ગેઈમ્સ અને પ્લે સ્ટેશનની વાતો હાકે છે. ત્યાં ઈન્ડિયામાં છે બધું? અચાનક મારિશાનું ધ્યાન ગયું તોરલ શાક વગર નાન ચાવ્યે જતી હતી એણે એને ટોકી. ‘તું ડહાપણ કર્યા વગર ખાવામાં ધ્યાન રાખ

અને વાતો ઓછી કર; મને કોરી નાન જ ભાવે છે.’ કહી એને ઉતારી પાડી. સહુથી ખરાબ તો એ કે જિગરે તોરલની ઉપરવટ જઈ જમવાના પૈસા ચૂકવી દીધા.

\* \* \*

‘યૂ નો જે, મમ્મી બિક્સ હિટલર.’

‘ગુજરાતીમાં બોલવાનું બેના.’

‘ડોન્ટ કોલ મી બેના’ કહેતાં મારિશા જિગર નજીક ખસી.

‘શું થયું, કેમ મમ્મીને હિટલર કહેવી પડી?’

મારિશા ખચકાઈ પણ જિગરના સમભાવે એ સહેજ ખૂલી. ‘મમ્મી હમણાં હમણાં બહુ ગુસ્સો કરે છે. ડેડથી પણ સારી વાત નથી કરતી. મને ગેઈમ રમતી જુએ તો તરત સ્ટોપ કરાવી હોમવર્ક કરવા બેસાડી દે, એન્ડ વર્સ્ટ .... તમારી વાત તો કરવાની જ નહિ. જે? નોટ, જિગર અંકલ, ઓન્લી જે ! નો જે ફે અન્ડરસ્ટેન્ડ?’

“હુમ્ .. તો તો ટૂંબલ. શું કરીશું મારિશાજી? આપણે કદાચ મળવાનું બંધ કરવું પડશે.’

‘નાનીમાવાળો પ્લાન બી કેન્સલ?’

એ વખતે હથેળીઓ હવામાં ધુમાવી જવાબ ઉડાવી દીધો પણ સવાલ હજી અનુત્તર જ છે. એના કારણે એને પ્રશ્નો ઊભા થયા હશે? જે કે એ કદી એના ઘેર ગયો નથી કે નથી કદી પ્રયત્ન કર્યો એને મળવાનો. હા, નક્કી થયા મુજબ શનિ રવિ મારિશાને ‘ભારતીય વિદ્યા ભવન’થી સાથે લઈ, જમી થોડુંક ફરી અથવા ફિલ્મ જોઈ એને એના ઘેર ઉતારી દેવાની એટલે તોરલના આ વર્તનનું કોઈ કારણ કળી શકાતું નથી.

લંડન આવવાનું ગોઠવાયું, ત્યારે માએ ભાર દઈને કહેવું, ‘કુમુદ બહુ માંદી છે જતાવેંત એની ખબર કાઢી આવજો. બને તો મદદરૂપ થજો.’

‘સેવા કરવાનું ય કહી દો.’ કહી બાપુજી મલક્યા હતા.

‘મારો છોકરો છે. એ ય કરશે વખત પડ્યે. કહી માએ એના ખભે હાથ મૂકતા કહ્યું હતું : ‘બને તો વહુને જોઈ આવજો.’

સાંભળતાં જ બાપુજીએ મા સામે જોવું. એમની આંખમાં ઠપકો છે, ગુસ્સો છે કે લાચારી એ નક્કી થતું નહોતું પણ એમના મનમાં ચોક્કસ હશે કે જિગર સમજી જશે. અત્યારે એ સઘળું નજર સામે તરવરે છે. કશી ય અપેક્ષા વગર કોઈના માટે કશુંક કરી છૂટવાની એ સમજાણ. આ કલાકોના હિસાબે કમાણીના ચક્કરમાં નહિ ગોઠવાઈ હોય.

આ છોકરી એને કેવા સંબંધથી સમજવા મથતી હતી? એની ફ્રેન્ડ સાથે એણે જિગરની વાત કરી એટલે ફ્રેન્ડે પૂછ્યું, ‘કોણ છે એ તારા?’ તે દિવસે ડેડીએ કહેવું, ‘જિગર અંકલ ઈઝ મામાસ ફ્રેન્ડ. પછી કહે નો, એક્સ હસબન્ડ ડાલિંગ. મમ્મી બરાબર ચીડાયેલી તો ય ડેડી ખડખડાટ હસતા હતા. પેલી ફ્રેન્ડે સવાલ કર્યો, ‘ધેન ઈઝ જે યોર સ્ટેપ ફાધર?’

સાંભળી મારિશા ચોંકી ગયેલી. ‘નો હી ઈઝ માય જે. ઘેટસ ઈટ.’ પછી તરત જિગરને ફોન જોડ્યો, ‘તમે મમ્મીના એક્સ હસબન્ડ કેવી રીતે થાવ?’

એને બાળલગ્નનો કુરિવાજ સમજાવતાં સતી પ્રથા, પીંઢારા, ઠગ, આર્યસમાજ, અંગ્રેજોનું આગમન અને સત્તાકારણ, ગુલામી અને સ્વાતંત્ર્યની ચળવળ કેટકેટલાં પ્રકારણો સમજાવવાં પડેલાં. એ ઉકલ્યે જતાં પાનાં, એમાં મુદ્રિત અક્ષરો એને તાણી જાય છે ઘરની ખડકીની કોરાણે જ્યાં તોરલનો અસખાબ રહેતો. એને કશી ખબર નહોતી પણ માએ પતરાંની ટૂંકમાં સાચવેલાં તૂટેલા શિવલિંગ, ચમકતાં પથ્થરો, લાકડાના રમકડાં, પ્લાસ્ટિકની ઢાંચલીઓ અને ચીદરડાં દેખાડતાં કહેવું, ‘તું અને તોરલ અહીં ઘર ઘર રમતાં.’ એ ઘર હજારો માઈલ દૂર ઊડી આવ્યું. પછી સાવ અજાણ્યું થઈ ગયું. બારણે ટકોરો સુધ્યાં ન મારી શકાય એટલું અજાણ્યું!

મારિશાને ઘર આગળ ઉતારી એ ડ્રાઈવરને કહે છે, ‘બેક હોમ પ્લીઝ.’

ક્રમશઃ પાછળ ખસતી જતી, બારણા વચ્ચે હાથ ઊંચકીને ઊભેલી મારિશા અને જ્યાં પહોંચવાનું છે એ હોમ વચ્ચેનો મર્મ સ્પષ્ટ થતો જાય છે. એ સમજાણનો તકાદો છે, હવે અહીં નહીં આવવાનો.

\* \* \*

મારિશા ઘરમાં પ્રવેશી એટલે વિલિયમ સહેજ ટટ્ટાટ થયો પણ એ એની સામે નજરે ય કર્યા સિવાય ઢીલા પગલે ચાલતી અંદરના રૂમમાં વળી.

‘તોરલ, વોટ ઈઝ ધીસ?’ ‘એનો અવાજ રસોડામાં ચાલતા વોશિંગ મશીનના ઘમકારમાં તોરલ સુધી પહોંચતો નથી. વિલિયમ ઊભો થઈ પહેલાં મારિશાના રૂમમાં નજર કરી, રસોડા તરફ વળે છે. એને પૂછવું છે શા માટે આ મિ. જિગર શનિ રવિ મારિશાને લેવા મૂકવાની સેવાઓ આપે છે? ઘરમાં કેમ નથી આવતો, બીવે છે મારાથી? હમણાંથી તોરલ પણ આળી થઈ ગઈ છે. આ ઈન્ડિયન આવ્યો એટલે કે એનાં પહેલાંથી? કશા કારણ વગરનો અજંપો, એકમેકને ટાળવાની વૃત્તિ અનુભવાય છે. ‘આઈ કાન્ટ અન્ડરસ્ટેન્ડ ધીસ.’ બબડતાં રસોડામાં આવી ફિજીમાંથી જ્યુસ લેતાં, બારણું જોઈથી બંધ કરતાં બહાર નીકળી ગયો. એની સામે નજરે ય નાંખ્યા વિના બહાર જતા વિલિયમને તોરલ કાતર નજરે તાકી રહી.

સાંજે ત્રણે ય ડિનર બહાર લઈએ એવું વિચારતી અઠવાડિક રિપોર્ટીંગ હતી ત્યાં મારિશાએ આવી એનું કામ અટકાવ્યું.

‘મોમી, આઈ નીડ ટુ ટોક.’

‘તું ગુજરાતીમાં બોલને ..’ એવું કહવા જતી હતી ત્યાં એનો ચહેરો જોઈ અટકી ગઈ.

‘તમે જેને ના પાડી છે મને મળવાની?’

તોરલ નવાઈથી જોઈ રહી, ‘મેં? નહીં તો.’ બીજી ક્ષણે વિચાર આવ્યો, હું કશું જાણતી નથી, જિગરને પણ કશું કહ્યું નથી. છેલ્લા કેટલા ય શનિ

રવિથી એ જ મારિશાને લેવા જાય છે તો, અચાનક શું થયું? મારિશા એની સામે જોઈ રહી હતી એનું ધ્યાન જતાં બોલી, 'હું પૂછી લઈશ બેટા, તું વરી ના કરીશ.'

'થિતા. ધ રાઈટ વર્ડ.'

'બહુ ડાહી, તું ગેઈમ રમ જા. મારે ઘણું કામ છે.'

મારિશા અંદર ગઈ કે તરત એણે જિગરને ફોન જોડ્યો પણ કોઈ ફોન ઉપાડતું નહોતું. કંટાળીને સંદેશો મૂક્યો. છેક મોડી સાંજે એનો ફોન આવ્યો. પૂછ્યું એટલે કહે, 'મારિશાએ જે કંઈ કહ્યું એમાં હું એટલું સમજ્યો કે મારે તમારા કૌટુંબિક પ્રશ્નોમાં ઝંપલાવવાની જરૂર નહોતી.'

'બહુ વલેવું બ્રહ્મજ્ઞાન થયું તમને.'

'એ ખબર નથી તોરલ, પણ ઘણીવાર નાની વાત બહુ મોટી બની જતી હોય છે.' સહેજ અટકીને બોલ્યો, 'મારા મનમાં કુમુદમા સિવાય કંઈ જ નથી.'

'નોટ મી આઈધર, હું સમજું છું.'

'તમે તો સમજે જ છો, સવાલ મારા સમજવાનો છે.'

'તમારે શું સમજવું એ તમે જાણો, હું કશું જાણતી નથી, તમને એટલા ઓળખતી ય નથી જેટલા મારી છોકરી તમને ઓળખે છે. તમે એને ય રડાવી છે.'

'મેં રડાવી છે? તમે એને મારી હતી, બાય ધ વે, આ દેશમાં બાળકને મારવું એ સજાપાત્ર ગુનો છે એ તો જાણતાં જ હશે ને, ડૉ.તોરલ?'

'એ અમારો પ્રશ્ન છે જિગર, એને અમારો જ રહેવા દો.'

'હું એ તમારો જ પ્રશ્ન રહે એમ ઈચ્છું છું એટલે જ આપણે હવે અટકીએ.'

સાંભળતાં જ તોરલનો સ્વર ભરાઈ આવ્યો, 'તમારે શું બોલાવવું છે મારી પાસે?'

કશું નહિ, હજી મને ખબર નથી પડતી તોરલ, તમને શું થયું છે.'

'મને જેવી ખબર પડશે એવું તરત તમને જાણાવીશ, પછી? બસ, હાથમાં લીધું છે તો મને મસ્મીથી મેળવી આપો, જિગર પ્લીઝ.'

'ભલે.' કહી જિગરે વાત આટોપી લીધી.

હવે એકાદ શનિવારે એ મારિશાને લઈ કુમુદમાને ત્યાં જશે. તોરલને એમ કહ્યું કે હવે પછી એ છોકરી પર હાથ ન ઉપાડે ત્યારે એને ગમ્યું નહોતું. 'તમને મારી છોકરીનું એટલું બધું શેનું દાઝે છે?' પ્રથમ ગુજરાતીમાં અને પછી અંગ્રેજીમાં પૂછાયેલા સવાલનો જવાબ એણે ટાળ્યો હતો. એ વાતોમાં મૂળ સવાલ : તોરલ વિલિયમ વચ્ચે કશું થયું નથી ને? -નો જવાબ અનુત્તર જ રહ્યો. જે કે એવું ન બને એટલે તોરલે મારિશાને મળવા સીધા ઘેર આવવા કહ્યું હતું ત્યારે વિવેકસર ના પાડી હતી.

બાપુજીએ પણ ફોનમાં તાકીદ કરેલી, 'તે ઉત્તમ નિર્ણય લીધો છે. કોઈની જિંદગી સાંધવાથી

મોટું કંઈ જ નથી, પણ દીકરા જોડવાનું અઘરું હોય છે. સારું કરવા જતાં ધ્યાન રાખવું એવું કંઈ થઈ ન જાય જનાથી તને અને સામાને, બન્નેને પ્રશ્નો ઊભા થાય.' એટલે શક્ય હોય ત્યાં સુધી તોરલ સાથે વાત કરવાનું ટાળવાનું નક્કી કર્યું, પણ મારિશા?

જોડવું સાચે જ અઘરું છે.

મારિશાએ વચન લીધું છે, આ વેકેશનમાં એ ઈન્ડિયા ... ના ભારત આવશે. ટિકિટ જિગર મોકલશે. પક્કા પ્રોમીસા! અરે! ખાતરીરૂપે ઈંગ્લેન્ડ છોડતા પહેલાં એ મારિશાનો પાસપોર્ટ કઢાવી આપશે.

\* \* \*

રવિવારે મારિશાને ઘરે ઉતારી કુમુદમા પાસે આવ્યો. હરિભાઈ સાથે વિગતે વાત થઈ. કહે, 'તમને જે સૂઝ્યું એ અમને ય સૂઝેલું. મે ત્રણ વખત પ્રયત્ન કર્યા પરંતુ પરિણામ જોયા પછી થયું; એક તો ઉમ્મર કરતાં વહેલી આવી પડેલી પરવશતા અને ના છૂટકે વેંઢારવી પડતી એકલતા અને કેટલું પીડતાં હશે? એ જીવને વધારે ક્લેશ શું કરાવવો.'

'એવું ય બને ને કે એ જીવવાનો આધાર બની જાય.'

'હું સમજું છું પણ મારિશાને જોતાંવેંત કુમુદ ઓળખી લેશે. પછીના આધાતની કલ્પના ડરાવી મૂકે છે.'

'એમ! તમે ક્યાં જોયેલી એને?'

મેં ... મ .. મ .. ત .. ઈ .. ઈ .. કરતાં હરિભાઈએ નજર ઝૂકાવી લીધી. મારિશાની નિશાળ આગળની એક ગલીમાં સંતાઈ એને અને તોરલને ઝાંપામાંથી બહાર આવતાં, છેક કારમાં બેસતાં સુધી જોયાં છે. એક વાર નહિ ત્રણ વાર! એકલપંડે એ સંતોષ લેવાના પશ્ચાતાપમાં પહેલી વાર તો ઘરમાં આવતાં પગ ઉપડતો નહોતો. કુમુદ સાથે નજર મેળવતાં આંખે પાણી આવે. પણ મન સ્વાર્થી છે ભાઈ, એટલે ... બાકીના શબ્દો ભરાઈ આવેલા ડૂમામાં અટકી ગયાં.

'નાનાજીના પરાક્રમો નાનીમાને કહેવાં જેવાં છે.'

'જે, જે ભઈસા'બ.' બોલતાં આડું જોઈ રહ્યા.'

'ભરોસો રાખો, હું એવું કંઈ જ નહિ કરું પણ મારું કામ હવે પૂરું થવામાં છે. ખબર નથી ફરી અહીં આવીશ કે કેમ. મારે જીવનભરનો વસવસો લઈને પાછા નથી જવું.'

હરિભાઈ મૂંઝાય છે. મનમાં એવું કે વાત થાય તો સારુ.. ચાર વરસ પહેલાં દાજી આવ્યા ત્યારે કુમુદને ઘણી સમજાવેલી પણ એ .....ના રહેવા જ દઈએ. પાછું થાય, જિગર ભલે ખબર પૂછે. કુમુદને દીકરીના સંસારની ખબર તો છે જ. પણ કોંઈમાં પાછું ગયા વખતની જેમ ... નથી કહેવું કશું. પરંતુ પ્રગટપણે કશું કહેતા નથી. જિગર ઊઠીને કુમુદમા પાસે આવ્યો.

'બારોબાર જવું તું, ભઈ?'

'મારામાં એવી હિમ્મત ખરી?' પૂછતાં એ બેઠો. ધીમે ધીમે વાતો શરૂ થઈ. પહેલાં હરિભાઈની, ફેક્ટરીની, એમના શરૂઆતના દિવસોની, લંડનની, ગુજરાતીઓની. ... ગુજરાતીઓની વાતમાંથી તક ઝડપી લેતાં પૂછ્યું, 'તમને ખબર છે? તોરલની દીકરી ગુજરાતી ભણે છે.'

'હા એને દીકરાંના ઘડા કરવા છે.'

'હું ય દીકરાં જોડવા જ આવ્યો છું, નહિ મા?'

કુમુદમા ઓજપાઈ ગયાં. જિગર સામે નજર ન મંડાઈ. ચૂપચાપ છત સામે તાકી રહ્યા. જિગરને હતું કે બોલશે પણ ત્યાંથી નજર હટાવી એ જિગરની હથેળી નીચે દબાયેલી પોતાની હથેળી જોતા રહ્યાં. ખારસી વારે પૂછ્યું, 'તમે જોઈ છે એને?'

'હા મા.'

'એની માને?'

'જોડે જમ્યો છું મા.'

સાંભળી કુમુદે મોં ફેરવી લીધું. ઓરડામા નિરવ શાંતિ! ટેબલ પર પડેલા ઘડિયાળનો એકધારો ખટક .. ખટક .. અવાજ. બીજું કંઈ જ નહિ. અચાનક બહાર નજર ગઈ. ભારે પવનમાં ઝાડ હિલ્લોળાતાં હતા.

એ લંડન ઊતર્યો ત્યારે એકેએક ઝાડ ભાતભાતના રંગો ઓઢીને બેઠેલું. ડાળીએ ડાળીએ નર્ચા ફૂલો. પીળાં ... સફેદ, ફિરમજી, જાંબુડી ... એ વૈભવ પરથી આંખ ઉઠાવવી મુશ્કેલ. પણ ક્યારે એ સઘળો અંબાર લીલાછમ પાંદડાઓમાં સમેટાઈ ગયો એની કશી સરત જ ન રહી. ઘટાટોપ ડાળીઓ તાંડવ કરતી અમળાતી હતી. આવું જ કંઈક હશે કુમુદમાની અંદર? બારી બહાર જોશભેર પવન ફૂંકતા પવનના સુસવાટા અને અમળાં-અમળ વૃક્ષો! જે કે અહીં ઓરડામાં છે સૂનકાર. જ્યાં સુધી બહાર નજર ન કરો ત્યાં સુધી ખબર સુધ્યાં ન પડે કે આ દીવાલ પાર કેવો કોલાહલ છે.

જિગરને હરિભાઈ સાચા લાગે છે. કુમુદમાને મનાવવાં સહેલાં નથી. પહેલાં ય આમ જ વર્તેલા હશે? કાચબાની જેમ સઘળું સંકેલી સાવ જડવત્ થઈ જતાં હશે? થયું, ઊભો થઈ ચાલવા માંડે. 'મારે શું?' એ સળવળ્યો, પગ માંડતાં ઊઠવા ગયો ત્યાં આંખમાં, એ ધૂળ ભરેલી શેરી, ખડકી, બારસાખે હાથ ટેકવી ઊભેલી મા ઊતરી આવી.

એ દિવસે સંબંધ તૂટ્યો ને બાપુજી પાછા આવ્યા ત્યારે મા એમ જ ઊભી હતી. સંબંધ તૂટવાનો જ છે એવી ખબર હોવાં છતાં નહિ તૂટ્યાની આશાભરી! ખારસી વાર સુધી શેરીમાં ઢોળાયેલા પાણીના રેલા તાકી રહેલી. પછી સહેજ નમી, પાછા પગલે અંદર આવતાં, ખાટલામાં બેઠેલા બાપુજી તરફ જોતી ઢીલી ચાલે પરસાળ વટાવતાં બોલી, 'તમે કશું પાછું તો ન'તું માંગ્યું ને?' જવાબમાં બાપુજી મા સામે જોઈ રહેલા. એ લાચાર ચહેરો. ...

ખસી ગયેલો પાલવ, વીખરયેલા વાળ અને કપાળે ઊતરી આવેલું કંકુ.

એ ઊભો થઈ ડગલું માંડ્યું એ જ વખતે કુમુદમા ફર્યા. કદાચ એને જતો જોઈ રહ્યાં હશે ધારી એ ફર્યો : પણ એમની આંખો મીંચાયેલી હતી. એ પાછો આવ્યો, એમના પગ આગળ આવી ઊભા રહેતાં પૂછ્યું, 'મા, તમારા ઘરમા પગ મૂકતાં મને કંઈ નહિ થયું હોય? મારા બાપા મારી મા .....' એનો કંઈ ભરાઈ આવ્યો. કુમુદમાએ એને આંખથી બોલાવ્યો. 'હું ય પડી જ રહી છું ને લાશ થઈને! મારી જાતને એ ગુનાની સજા કરું છું એમ માનજા.'

એમના માથે હાથ મૂકતાં બોલ્યો, 'ખાલી જાતને જ સજા થતી હોય તો કેવું સારું, મા.'

'એટલે તારે એ છોકરીને અહીં લાવવી છે?'

'એકલી છોકરીને જ મા?'

કુમુદમા એને જોઈ રહ્યાં. એ નજરમાં તરતાં અમીને ભરોસે જિગરે પગ ઉપાડ્યો.

\* \* \*

તેર વરસ પછી માનું મોં જોઈશ એ આનંદ એટલો પ્રબળ હતો કે જિગરે કહ્યું કે તમે ત્રણે જણ સીધા ચારેક વાગ્યે ત્યાં પહોંચી જાજો. તમારા ડેડી રાહ જ જોતા હશે. ત્યારે એ નથી આવવાનો એ સમજ્યું જ નહિ. સાડી પહેરી ચાંદ્રો લગાડી તૈયાર થઈ ત્યાં સૂના ગળા પર ગયો. 'માને જરાય નહિ ગમે.' બખડતાં જિગર પર ગુસ્સો આવ્યો. આ જિગર પણ બધું એકાએક ગોઠવી દે છે. ત્રણ ત્રણ વીક-એન્ડમાં એન્જિનિયર સાહેબને વાત કરવાની ય ફૂરસદ નહોતી ને સવારે વરસી પડ્યો, 'શુભ સમાચાર છે, તોરલજી.'

'તોરલજી? પોતે જે એટલે બીજાં જી એમ? આઈ હેઈટ યુ.' એવું બબડી ગઈ. જિગર પૂછતો હતો, 'શું કહ્યું, શું કો' છો?' ત્યારે જવાબ ક્યાં અપાયો હતો? કેટકેટલું પૂછવાનું હતું, મમ્મી કેવી રીતે માની ગયાં? આટલાં વર્ષો પછી એની જીદ ... કોણે મનાવી એને? તમે, જિગર? મારિશાને ય નથી લઈ ગયાં ન તો ય? પણ એકે ય વાતનો જવાબ અપાય છે? મોટો વહેવારિયો બની ભાતભાતની સલાહો આપ્યે જાય. ...

ફોન મૂક્યા પછી શાંત પાણીના ઊંડા પ્રવાહો જેવા સવાલો .... કોઈ આટલું સારું કેવી રીતે હોઈ શકે? આવા માણસો, સાવ પાગલ .... દાજીને ય ખબર નહોતી આ લોકોની? એમણે ય ડેડીને .. વિલિયમ બૂટ પોલીશ કરવી પડતી મૂકી કહ્યું, 'શું વિચારે છે ક્યારની, એની પ્રોબલેમ?'

'કંઈ નહિ, કંઈ નહિ. મારી જવેલરી. આ છોકરી બધું આધું પાછું કરી નાંખે છે ઘરમાં'

વિલિયમ કબાટમાંથી ઘરેણાંનો ડાબરો લઈ આવ્યો. 'લ્યો, ડોક્ટર.'

'આ નહિ બિલ, મારું બોક્સ, બ્લૂ રંગનું.'

વિલિયમ ફરી અંદર ગયો. આવ્યો. એના ત્રણે કબાટ ફેંદી વળ્યો. કહે, 'આ જ છે. પણ કશો

ફરક નથી પડતો, સોનું એટલે સોનું, તોરલ.' કહેતાં નીકળું.'

ઉબરો ઉઘાડી સામે ધર્યો.

એ ગુસ્સાથી એને તાકી રહી. એનો લાલ ચહેરો, છુટ્ટા વાળ, રૂપાળું મોં ... વિલિયમ મલકતા ચહેરે ઉબરામાંથી અછોડો લઈ એની પાછળ આવ્યો. તોરલના ગળામાં એ પહેરાવી જોઈ રહ્યો. પછી ઉબરામાંનું મંગલ-સૂત્ર બતાવી બોલ્યો, 'યૂ મે પ્રીફર થિસ ઈવન. બ્લેક સ્યૂટ્સ યૂ એની વે.' તોરલ ચીડાઈને હાથ ઉગામશે એવું ધારી પાછળ ખસી ગયો. પણ તોરલ દર્પણમાં જોતી હતી. કાનની નીચે વિલિયમની પોલીશવાળી આંગળી અડતાં કાળો લીટો પડી ગયો હતો. એણે સાડીના છેડાથી એ લૂછ્યો ને સામે દર્પણમાં કોઈ બીજી જ સ્ત્રી હોય એમ જોઈ રહી. ધૂજતા હાથે મંગલ-સૂત્ર લીધું. ગળા પર ગોઠવી દર્પણમાં જોયું તો ચહેરો સાવ ઝાંખો ઝાંખો .... મારિશાનો અવાજ આવ્યો, 'વી આર ગર્ટિંગ લેઈટ; મોડુ થયું.'

એ લાંબા ઉચ્ચારોથી તણાતી હોય એમ ઝડપથી મંગલ-સૂત્ર પહેરી, ભીની આંખો લૂછતાં બોલી, 'આવું છું.'

### નવા વર્ષે

નવા વર્ષે હર્ષ,

નવા કો ઉત્કર્ષ,

હૃદય, ચલ! માંગલ્ય પથ આ

નિમંત્રે, ચકો ત્યાં કર ગતિભર્યા પ્રેમરશના

નવી કો આઓ,

નવી અકાંક્ષાઓ પથ પર લળુંબી મુદુ રહી,

'મયી રહેશે તારી અવનવલ શી ગોઠડી તહી!

- ઉમાશંકર જોશી

પરિવાર મિલન પછી તોરલે જિગરને જમવા નિમંત્ર્યો. એમાં તોરલ કરતાં વિલિયમનો આગ્રહ વધારે હતો એવું જિગર માને છે. જમતાં જમતાં વિલિયમ કહે, 'થેન્ક્સ ફોર ઐવરીથિંગ. તમે ખરેખર બહુ જ સારા છો.'

જિગર મલક્યો, 'એવું કશું નથી. હું ય તમારા જેવો જ છું. હા, કોઈના ચહેરા પર સ્મિત પ્રગટાવવાનું ગમે છે.' વિલિયમના 'વોટ, વોટ યૂ ડીડ સેઈડ?'-ના જવાબમાં જિગરે વિલિયમને સમજાય એવા અંગ્રેજીમાં આખી વાત મૂકી આપવા તોરલને વિનંતી કરી. તોરલ હસી પડી, 'એ બધું એ ન સમજે એમાં જ શાણપણ છે. દુ:ખી બહેનોનો આ દેશમાં તોટો નથી.' સાંભળી વિલિયમે સેલાડમાંથી ટ્રાક્ષ ઉઠાવી તોરલ તરફ ફેંકતા કહ્યું, 'બે તો મારી ઓફિસમાં છે.'

જિગરના ઘર ઓફિસનાં સરનામાં, પરિવારની વિગત લેપટોપ ઉપરાંત વિલિયમની ડાયરીમાં લખી લેતાં મારિશાએ જિગરના મહેમાન બનવાનું પાકું કરી લીધું હતું.

મનગમતા શરાબ અને ભારે જમણે વિલિયમને ઊંઘરેટો કર્યો છે એ જોતાં જિગરે કહ્યું, 'હું

'યસ, જિગર, માય ફ્રેન્ડ, યૂ કેન. બટ નો ગુડબાય ફોર યુ. આ ખુશીમાં હજુ એક પેગ પીવામાં આવશે. તું જા. યુ આર એ ગ્રેટ ગાય મેચ (મેઈટ).'

દરવાજે જિગરનો હાથ જકડીને ઊભેલી મારિશાને 'તું જા હવે, હું આવું છું.' કહી તોરલે જવા માટે ઈશારો કર્યો. એ અંદર વળી એટલે જિગરે બહાર પગ મૂક્યો. તોરલે બહાર આવી દરવાજે અટકાવ્યો. આંગણાના ઘાસ પર ડેઈઝીનાં નાનાં નાનાં ફૂલોની સફેદ પરત ચમકતી હતી.

'તમે પણ જાવ, તોરલ.'

'એક વાત કરું, જિગર?'

'વચન આપો કે તમે લગન કરી લેશો, તમારી પત્નીને લઈ અહીં આવજો ને ... બસ એવી કોઈ સલાહ આપવાના છો?'

'હું શું સલાહ આપું, જિગર. ઘણીવાર માણસ એટલો મોટો થઈ જાય કે આપણે ...' એ આગળ બોલી ન શકી.

'મેં જે કંઈ કર્યું એમાં મારો સ્વાર્થ હતો.'

'મને ખબર છે તમારા સ્વાર્થની, બરાબર ખબર છે. બસ એ સ્વાર્થ સમજી શકતી નથી.'

'શું કરશો સમજીને, તોરલ? આપણને આપણું સુખ પમાય એ જ સમજાણ.'

'ને બીજાનું?'

'મે કદી કોઈને બીજાં માન્યાં જ નથી.'

'બસ, એ સમજ મને આપો,' એટલું કહેતાં તોરલ એની નજીક આવી.

પહેલી વાર આંખ ભરીને એનો ચહેરો જોયો. જિગરે આંખો નમાવી, સહેજ હોઠ મલક્યાં, ઊંચું જોતાં અટક્યો. ફરી હોઠ મલક્યાં. તોરલને થયું પુરુષ આથી વધારે કઈ પળે ગમે?

જિગરની ઊંચકાયેલી પાંપણોએ તોરલનું મંગલ-સૂત્ર જોયું.

'તમારું છે ને?' બોલતાં નીચું જોઈ ગઈ.

'પુરુષોને મંગલ-સૂત્ર હોય?'

'હોય તો ય નહિ આપું.'

જિગરને લાગ્યું એમની વચ્ચેનાં વર્ષો ફરરર.. ઊડી ગયાં.

વળતી પળે તોરલ મંગલ-સૂત્ર પર આંગળીઓ ભીડતી દૂર થતાં બોલી : 'જાવ, તમે જાવ પ્લીઝ.' લથડતાં, તૂટતા સ્વરે બોલતાં પીઠથી બારાણું ધકેલતી પાછળ ખસી.

જિગરના હલન-ચલનથી દરવાજા પાસેની સેન્સર લાઈટ ઝગી ઊઠી.

કારમાં બેસતાં જિગરે તોરલ સામે જોયું.

એ બારણાં વચોવચ ઊભી હતી. એક હાથની આંગળીઓ મંગલ-સૂત્ર પર અને બીજી હાથ આવજોની મુદ્રામાં ઊંચકાયેલો.

એ ઊંચા હાથે બારસાખનો ટેકો લેતાં જ્યાં સુધી નજર પહોંચે ત્યાં સુધી દૂર જતી કારની લાલ લાઈટો જોઈ રહી.

(૨, હિલકોર્ટ, ૯૫૩, હેરો રોડ, વેમ્બલી, મીડલસેક્સ,

HAO 2RZ, યુનાઈટેડ કિંગડમ)

# પરીની પાંખોની જેમ

## • વલ્લભ નાંઠા

એક પાર્ટીમાં આજે હું જ્યકાન્ત હિંડોચા નામના ટીનેજરને મળ્યો. આ તેની વાર્તા છે. જે ઈંગ્લેન્ડની ધરતી પર જન્મ્યો, સંસ્કારાયો, મોટો થયો અને જેના સંસ્કાર ઈંગ્લેન્ડની માટીમાં બંધાયા. સેંકડો દેશવાસીઓની જેમ એના માબાપ ઉજળા ભવિષ્યની ભાગમાં વતન છોડી અહીં આવી વસ્યા હશે ! કોઈ કારખાનામાં આકરી મજૂરી કરી થોડા પાઉન્ડ ભેગા કર્યા હશે, પછી કોઈ નાની કોર્નરશોપ ખરીદી હશે. પછી મોર્ગેજ લઈને મકાન ખરીદ્યું હશે અને પછી આ છોકરાનો જન્મ થયો હશે. ઘરમાં દેશી વાતાવરણનો દરિયો ધૂધવતો હશે પણ બહારની દુનિયાનો રંગ તેને જુદો લાગ્યો હશે.

આ લખ્યા પછી ડિલિટ કરી તેના સ્થાને લખું છું.

એક પાર્ટી પ્રસંગે અનાયાસ જ એ છોકરાનો ભેટો થઈ ગયો હતો. હંસલોમાં એરપોર્ટની બાજુમાં એક શાનદાર હોટેલના હોલમાં આ પાર્ટી ચાલતી હતી. લોકો સફાઈદાર કપડાંમાં પાર્ટી-હોલમાં પ્રવેશી રહ્યાં હતાં. ભભકાદાર વસ્ત્રો અને મોંઘાદાટ આભૂષણોમાં લદાયેલી મહિલાઓ સ્વર્ગની અપ્સરાઓ જેવી દીસતી હતી. અને પુરુષો પણ કિંમતી ટાઈ-સૂટમાં બોલિવુડ સ્ટાર્સની સ્ટાઈલમાં આમતેમ ધૂમતા હતા.

પરંતુ આટલું લખ્યા પછી કીબોર્ડ પર ફરી આંગળીઓ થંભી જાય છે. આજે જે રીતે એ ટીનેજર સાથે મુલાકાત થઈ હતી, અને એ છોકરો મારી ઉપર ઉશ્કેરાઈને દૂર ભાગી ગયો હતો, તેણે મગજમાં એક સળવળાટ મૂક્યો છે પણ હજી વાર્તા થતી નથી. મારા હાથની આંગળીઓનાં ટેરવાં કીબોર્ડ સુધી આવીને અટકી જાય છે. એટલે આખરે ફ્લોપી બંધ કરી દઉં છું. વાર્તા બને તેની રાહ જોવાની છે.

તમને પણ નથી લાગતું કે, દુર્યોગથી બચવા લોકો ગામ છોડી શહેર તરફ, કે શહેરમાંથી મહાનગર તરફ, કે પોતાનો મુલક મૂકીને અન્ય કોઈ અજાણ્યા પ્રદેશમાં સ્થળાંતર કરી જાય છે, પાસપોર્ટ બદલી નાખે છે, નાગરિકતા બદલી લે છે.

હું ટાઈપ કરવા બેઠો હતો તે વાત એક તેર-ચૌદ વર્ષના ગુજરાતી ટીનેજરની હતી, પાર્ટી-હોલની સજાવટ ટોપની હતી, યુગલો ડાન્સ-ફ્લોર પર સર્કલ બનાવી નાચતાં હતાં. ડી.જે.માંથી વિદેશી સંગીતની જોશીલી ધૂનો વહેતી હતી. યુવાનો અને યુવતીઓ આ ધૂનો પગના ઠેકા લઈ કમર મટકાવતાં બિન્ધાસ નાચી રહ્યાં હતાં. ઠંડા-ગરમ પીણાં ચૂસતાં, કમર લચકાવી ઠેકડા મારતા યુવાવર્ગને નાચતાં નિહાળી મોટેરાંઓને પોતાની જુવાનીના દિવસો યાદ આવી જતા હતા.

ત્રીસ-ચાલીસ વર્ષ પહેલાં ઉજળાં ભાવિની શોધમાં આ દેશમાં આવી વસેલા આ લોકોના

જીવનમાં અત્યારે વૈભવનો દરિયો ઉછળી રહ્યો હતો. વૈભવી જીવનશૈલી, આલિશાન આવાસો, સ્વિમિંગ પૂલ, મોટરકાર, ટેલિફોન, ટેલિવિઝન, જન્મદિવસની પાર્ટીઓ, ડિસ્કો પાર્ટીઓ, સગાઈની પાર્ટીઓ, લગ્ન સમારંભો, પકવાન, ચાલુ ફેશનનાં કપડાં, માગો એટલો દાડૂ એમનાં બાળકો પણ વૈભવમાં ઉછરી રહ્યાં છે. આ બાળકો હવે પ્રાયવેટ સ્કૂલ-કોલેજોમાં જાય છે, બ્રિટનનાં નાગરિક છે, તેઓ ડિસ્કો પાર્ટીઓમાં છોછ વિના મદિરાની રેલમછેલ કરે છે, ગર્લ ફ્રેન્ડ સાથે ડિસ્કો-ડાંડિયા રમે છે અને ભાંગડા પણ કરે છે.

આ જાહોજલાલી મેળવવા તેમણે લોહીનું પાણી કરવું પડ્યું હતું, કપરા કાળ સામે ઝૂઝવું પડ્યું હતું. અંગે કિંગરાવી નાખતી શિયાળાની કકડતી ટાઢમાં અને ઉનાળાની અકળાવનારી ગરમીમાં ફેક્ટરીઓમાં વૈતરું કૂટવાની સાથે ગોરી પ્રજાનાં મેણાંટોણાં સાંભળવા પડ્યાં હતાં.

અને દાયકાઓની કાળી મજૂરી પછી એમની એ મહેનત ફળી હતી. એમના જીવનમાં સોનાનો સૂરજ ઊગ્યો હતો. હવે સાધન-સંપત્તિએ એમના જીવનમાં વાસ કર્યો છે.

જે ટીનેજર વિશે વાત ટાઈપ કરવા બેઠો હતો એ મને આ પાર્ટીમાં મળ્યો હતો ત્યારે અર્ધી પાર્ટી પૂરી થવા આવી હતી. તાજી હવા લેવા હું હોલની બહાર આવ્યો. હોલની સામે એક પાર્ક હતો. કાઉન્સિલે એ પાર્કમાં સહેલાણીઓને બેસવા માટે પાંચ-સાત બાંકડા મૂક્યા હતા. હું પાર્કમાં દાખલ થઈ ધીમે ધીમે ગેટની ડાબી ડાબી તરફ વળ્યો ત્યાં મારું ધ્યાન એક ટીનેજર પર પડ્યું. એ બાંકડા પર બેઠો હતો અને તેના હાથમાં 'કોક'નું ટીન હતું. પાતળું દૂબળું શરીર, પહેરવેશમાં આછા ભૂખરા રંગનું જીન્સ, એ જ રંગનું ડેનિમનું શર્ટ અને કોલર પર લાલ ટાઈ ... એ ત્યાં એકલો જ બેઠો હતો.

પાર્કમાં એક ચક્કર મારી હું પાછો પાર્કના ગેટ પાસે આવ્યો ત્યારે પણ એ ત્યાં જ બેઠો હતો. એ છોકરા સાથે વાતચીત કરવાની ઈચ્છા સહસા મનમાં સળવળી. હું એની પાસે ગયો અને તેની બાજુમાં બેસી ગયો.

'હેલો !'  
જવાબમાં 'હેલો' કહી એ જરા હસ્યો.  
'હાઉ આર યુ ?'  
'ફ્રાઈન.'  
'ડોન્ટયુ લાઈક ટુ ડાન્સ?' મેં હોલમાં ચાલી રહેલી પાર્ટી તરફ ઈશારો કરી પૂછ્યું.  
'નો. અંકલ.'  
'વ્હાય ?'  
'આઈ હેઈટ ડિસ્કો. આઈ લાઈક ભાંગડા !'  
'તને ગુજરાતી બોલવું ફાવે કે ?'  
'થોડું થોડું, બટ માય ફ્રેન્ડ્ઝ લાફ ! ઘરમાં એવરીબડી અંગ્રેજી બોલે છે એટલે ગુજરાતી ઓછો બોલું છું.' તેણે થોથવાતાં ગુજરાતીમાં જવાબ આપ્યો.  
'શું નામ છે તારું ?'

'જ્યકાન્ત હિંડોચા. યુ મે કોલ મી જૈસ.' તેણે હાથ લંબાવ્યો.

'એન્ડ યોર નેઈમ અંકલ ?'  
'અજિત. અજિત રાયચુરા. જૈસ, તું ક્યાં રહે છે ?'

'સાઉથોલમાં.'  
'કઈ સ્કૂલમાં જાય છે ?' હું તેને ગુજરાતીમાં સવાલ પૂછતો હતો અને એ હજી પણ મને અંગ્રેજીમાં જવાબ આપી રહ્યો હતો.

'ફ્થરસ્ટન હાઈ સ્કૂલ.'  
'તને ખબર છે, એ સ્કૂલ પાસે તો એક ટેમ્પલ પણ છે.'

'યસ. આઈ નો ષેંટ.'  
'તું એ ટેમ્પલમાં જાય છે ?'  
'સમટાઈમ્સ.'  
'ત્યાં તને કેવું લાગે છે ? ત્યાં શું ગમે છે ?'  
'આઈ લાઈક ધ પ્રસાદ ! એન્ડ આઈકોન્સ

ઓફ ગોડ્ઝ એન્ડ ગોડેસીસ.' જૈસ બોલ્યો.  
હું ગુજરાતીમાં બોલતો હતો તે એને સમજાઈ જતું હતું. એટલું જ નહીં, પણ થોડું બોલી પણ લેતો હતો.

'સ્કૂલમાં તારો ફેવરિટ વિષય કયો ?'  
'મેથિમેટિક્સ.'  
'ગુજરાતી વિષય નથી રાખ્યો. ?'  
'નો અંકલ.'  
'કેમ નહિ ?'  
'ગુજરાતી લેંગ્વેજ બીટ ડિક્લિક્ટ.'  
'મંધર ટન્ગ તો દરેકને આવડવી જ જોઈએ, જૈસ ! ગુજરાતીના સન્ડે-કલાસમાં જતો હોય તો ?'

'માય મમ્મી ટીચિઝ મી ગુજરાતી એંટ હોમ, બટ આઈ લવ ઈંગ્લિશ લેંગ્વેજ.'  
'જૈસ, તને ગુજરાતી ડીશીઝ ભાવે કે ?'  
'નોટ મચ. સમટાઈમ્સ મમ્મી -ડેડી ફોર્સ મી ટુ ઈટ ઘેટ ધોકલા.'

'ઢોકળાં ના ભાવે ?'  
'આઈ લવ ફિશ ફિંગર્સ, સૌસેજીસ, ચિપ્સ.'  
'તું ગુજરાતીનો દીકરો છે તેની તને શરમ છે ?'  
'નોટ લાઈક ઘેટ. બટ ઈટ ઈઝ ઈટ મેઈકસ મી મેડ.'

'કેમ ? સ્કૂલમાં છોકરાઓ ખિજવે છે ?'  
'યાહ ! ગોરા છોકરાઓ મને 'પાકી', 'રમેલી' કે 'બલેકી' કહી હેરાન કરે ત્યારે આઈ ગેટ રિયલી મેડ.'

'તું ક્યારે ય દેશમાં ગયો છે જૈસ ?'  
'યસ. બે ચાર વાર.'  
'ઈન્ડિયા કેવું લાગ્યું ?'  
'મોસ્ટ બ્યુટિક્યુલ. રાજકોટમાં મારા ગ્રાનડેડનું મોટું હાઉસ છે.'  
'તારા દાદાનું ?'

‘યસ સર! આય હેવ લોટ્સ ઓફ કઝિન્સ, એન્ડ બડીઝ ઘેર. અમે વૉલ પરથી ફૂટીને મેન્ગો- ટ્રી પર ચઢી જઈએ. મારા ગ્રાનડેડ મને બહુ વલાલ કરે. ડેડીથી સિકેટમાં મને સ્વીટ્સ લેવા માટે મની આપે.’ જૈસે હસીને કહ્યું.

‘ઈન્ડિયા પાછો ક્યારે જવાનો?’

‘ખબર નથી.’

અત્યારે હોલમાં ચાલી રહેલી પાર્ટી કરતાં જૈસ સાથે વાતો કરવામાં મને વધારે રસ પડતો હતો. મને લાગતું હતું કે જૈસ કંઈક કોઈ સાથે શેર કરવા માગતો હતો.

‘ભાણી લીધા પછી તું શું બનવા માગે છે?’

‘પાયલટ.’

‘વાહ, હાઉ નાઈસ. સિવિલિયન કે વૉર-પ્લેનનો પાયલટ?’

‘વૉર-પ્લેનનો પાયલટ’ તેણે હાથ ઊંચો કરી આકાશમાં ઊડતું એક વૉર-પ્લેન પણ મને દેખાડ્યું. પછી કાલ્પનિક બોંબમારો કરતો હોય તેમ અવાજ કરવા લાગ્યો, ‘શશશશ્યૂમ ! શશશશ્યૂમ !’

‘જૈસ, સપોઝ કે તારો કમાન્ડર હુકમ કરે કે, તારે ઈન્ડિયા પર બોંબ ફેંકવા જવાનું છે તો તું શું કરે? તું જાય ખરો?’

જૈસ ચૂપ થઈ ગયો !

‘ઈન્ડિયા પર બંબારમેન્ટ કરવા તું તૈયાર થાય ખરો?’ મેં એ જ પ્રશ્ન ફરીથી દોહરાવ્યો.

જૈસ સ્ટ્રો વડે કોકની એક ચુસ્કી લઈ બોલ્યો : ‘ઈમ્પોસિબલ. ઈટ કેન નેવર હેપન.’

‘કેમ ન બને?’

‘બીકોઝ ઈન્ડિયા ઈઝ થાઉઝન્ડ્ઝ ઓફ માર્ઈલ્સ અવે ફ્રોમ હીઅર.’

‘યુલ્ડને ફૂરીના સીમાડા નડતા નથી, જૈસ.’

‘ઈટ્સ ઈમ્પોસિબલ.’ એણે સુકાતા હોઠ ઉપર જીભ ફેરવીને કહ્યું.

‘પણ સપોઝ કે એવું બને તો તું શું કરે?’

એનો ચહેરો લાલ લાલ બની ગયો.

‘તો તો તો’ ગુસ્સામાં ઊભો થઈ જતાં એ કહે: ‘તો બોંબ દરિયામાં ફેંકીને પાછો આવી જાઉં.’

‘પણ તારા કમાન્ડરના હુકમનું શું ? આ દેશ પ્રત્યે તારી લોયલ્ટી તો હોવી જોઈએ ને?’

ઝનૂનથી કોકના ડબલાનો દિવાલ તરફ ધા કરી એ ગેટની તરફ દોડી ગયો.

ઘેર આવીને તરત હું લખવા બેઠો હતો. બે માતાના આવા બેટાઓ વિશે ડહાપણભરી સૂઢિયાણી વાતોનાં બે પાનાં

ભરાયાં પછી પણ કશું બનતું નહોતું. એટલે આખરે ફાઈલ પેનડ્રાઈવમાં સેવ કરી કમ્પ્યુટર બંધ કરી દઉં છું. પેનડ્રાઈવ કમ્પ્યુટરમાંથી બહાર કાઢી હું બુકશેલ્ફ ઉપરના ડબામાં મૂકી દઉં છું.

વરસોનાં વરસો વીતે છે. માઉન્ટ પ્લેઝન્ટ સોર્ટિંગ ઓફિસમાં પ્રમોશન મળતાં રહ્યાં અને એક સાધારણ સોર્ટરમાંથી હું સેક્શન મેનેજર બની ગયો હતો. કામના ઓછા કલાકો ભરવાના રહેતા. હોદ્દો મોભાવાળો હતો. મારી લેખન પ્રવૃત્તિ હજુ ચાલુ છે. વર્ષોવર્ષ પુસ્તકો પ્રકાશિત થાય છે અને તે પુસ્તકોને આવકાર મળે છે, અને મારાં મિસિસની સામે જોઈ હું પોરસાઉં છું.

હજી પેલી અધૂરી વાર્તાવાળી ફ્લોપી કોઈ ડબામાં સાચવીને મુકાયેલી પડી છે. હજી તે વાત અધૂરી છે.

અને એક દિવસ મારા કવિ મત્રિ અરવિંદ મહેતાની પદ્ધિપૂર્તિના ઉત્સવમાં અમદાવાદ જવાનું થાય છે. હીથરો પર પાર્સપોર્ટ અને ટિકિટ, લગેજ ચેક-ઈન પતે છે. બોર્ડિંગ પાસ લઈ હું બોર્ડિંગ ગેટ ઉપર આવું છું. પ્રવાસીઓ માટે વિમાનમાં ચડવાની અનાઉન્સમેન્ટ થાય છે. ગેટ પાસે એરહોસ્ટેસ સ્મિત સાથે સૌનું સ્વાગત કરી રહી છે. મને બારી પાસેની સીટ મળે છે.

હું બહાર જોઉં છું. કાયમાંથી દેખાતો તડકો ધૂંધળો થઈ ગયો હતો. હું આંખો બંધ કરી અને ઊંડો શ્વાસ ખેંચું છું. મિત્રના ઉત્સવમાં બોલવા માટે હું મનમાં શબ્દો ગોઠવવા મથું છું, ને ત્યાં વિમાનમાં અનાઉન્સમેન્ટ થઈ: ‘ગુડ મોર્નિંગ પેસેન્જર્સ. ધીસ ઈસ યોર કેપ્ટન જયકાન્ત હિંડોચા સ્પિકિંગ.’

વ્હોટ ? ચાલુ એન્જિનના શોરબકોર વચ્ચે કદાચ પાયલટનું નામ બરાબર સાંભળાયું નહિ. જયકાન્ત હિંડોચા?

અનાઉન્સમેન્ટ હજી ચાલુ હતી : ‘આઈ વૈલકમ યુ ઓલ ઓન બ્રિટિશ એરવેઈઝ ફ્લાઈટ નંબર બી.એ.૧૧૮. વી આર ફૂઝિંગ એટ એન એલિટટયૂટ ઓફ ૩૩,૦૦૦ ફીટ; એટ એન ઍવરેજ સ્પીડ ઓફ ૪૦૦ માર્ઈલ્સ પર અવર....’

કેપ્ટન લંડન અને મુંબઈના તાપમાનની, છત્રપાતિ શિવાજી એરપોર્ટ પર ઊતરણુ કરવાના સમયની, જાહેરાત કરતો હતો પણ મારું મન તો ફરી એક વાર આ ફ્લાઈટના કેપ્ટનનું નામ સાંભળવા અધીરું બની ઊઠ્યું હતું. આ સૂચના બીજી વાર હિન્દીમાં ફુંગોળાઈ. ‘દેવીયાં ઔર સજ્જનો, કેપ્ટન ‘જયકાન્ત હિંડોચા’ કી ઓર સે આપ કા સ્વાગત હૈ !’

જયકાન્ત હિંડોચા! એ ‘જૈસ’ જ હશે કે તે નામની કોઈ અન્ય વ્યક્તિ હશે? .. હું મુંઝવણમાં પડ્યો હતો, ત્યાં માથા પરની સૂચનાદર્શક પેનલમાં સીટ-બેલ્ટ છોડી નાખવાની ઝીણી વાઈટ્સ ઝબકી. ટોયલેટો પાસે ક્યુ બંધાવા લાગી.

હું ઊઠીને એક સ્ટુવર્ડેસ ઊભી હતી એ તરફ ગયો અને નમ્રતાપૂર્વક તેને પૂછ્યું: ‘કેપ્ટનને મળી શકાય?’

તેણે જણાવ્યું : ‘શ્યોર, પણ હમાણાં નહીં. વિમાન મુંબઈ લૈન્ડ થશે ત્યારે હું કેપ્ટન સાથે તમારી મુલાકાત કરાવી આપીશ.’

‘થેંક્સ.’

અને નવ કલાક પછી વિમાન મુંબઈના છત્રપતિ શિવાજી વિમાની મથક પર સ્થિર થયું ત્યારે સ્ટુવર્ડેસ મને કેપ્ટન જયકાન્તને મળવા કૉકપીટમાં લઈ ગઈ.

‘સર, ધિસ જેન્ટલમેન વોન્ટ્સ ટુ સી યુ.’

કેપ્ટન જયકાન્તે કૉકપીટ તરફથી ચહેરો ધુમાવીને અમારી તરફ જોયું. તેના ગળામાં કમ્પ્યુનિકેટર લટકતું હતું.

એ જ ચહેરો ... શરીરનો એ જ ઘાટ નક્કશો ... એ જ છટા!

‘અરે ! અજિત અંકલ, તમે?’ આટલાં વર્ષો પછી પણ એને મારું નામ યાદ હતું. એ સીટ પરથી ઊભો થઈ, નજીક આવી મને ભેટી પડ્યો.

‘અંકલ, દેશમાં ફરવા આવ્યા છો?’

‘ના. મારા એક મિત્રના સમારંભમાં હાજરી આપવા આવ્યો છું. ...’

મારી જીભ પર પેલો પ્રશ્ન આવી આવીને અટકી જતો હતો પણ પછી પૂછી જ લીધો :

‘પણ, જૈસ, તું તો વૉર પ્લેનનો પાયલટ

બનવાનો હતો ને?’

જયકાન્ત હસીને મને જોઈ રહ્યો. ‘અંકલ, લાઈફ ઈઝ બ્યુટિફુલ.’

‘વ્હોટ?’

‘તે સાંજની આપણી એક અનાયાસ મુલાકાત. યુ ચેન્જડ માર્ઈ લાઈફ !’

‘શાની વાત કરે છે?’

‘અંકલ, એ દિવસે તમારા સવાલનો જવાબ આપ્યા વિના હું ગુસ્સો કરીને ભાગી ગયો. ત્યાર પછી મને સતત વિચારો આવતા રહ્યા. દિવસો સુધી મારા મગજમાં તમારા શબ્દો ખખડતા રહેલા.’

‘કયા શબ્દો, જૈસ?’

‘તમે કહેવું, ‘જેવી ઈન્ડિયા પ્રત્યે, એવી તારી જન્મભૂમિ પ્રત્યે પણ તારી વફાદારી હોવી જોઈએ’ અને મેં મારો નિર્ણય ફેરવ્યો. અને આજે ‘જૈસ’માંથી સિવિલિયન પ્લેનનો કેપ્ટન જયકાન્ત બની તમારી સામે ઊભો છ ...’ જયકાન્ત આગળ બોલી શક્યો નહિ ...

અમદાવાદમાં અરવિંદનું અભિવાદન કરી પાછા લંડન આવી લાગલો જ હું લખવા બેઠો છું. વર્ષો પહેલાં બુકશેલ્ફ પર ધૂળ ખાતી ફ્લોપી બહાર કાઢી, કમ્પ્યુટરના સ્લોટમાં ચડાવું છું. અને અધૂરી રહેલી એ વાર્તા જાણે ઊડતી ઊડતી આવીને પોતાની જાતે ગાવા લાગે છે. મારી આંગળીઓ કીબોર્ડ ઉપર પરીની પાંખની જેમ ઊડવા લાગે છે.

જયકાન્ત હિંડોચાનું નામ તમે સાંભળ્યું નહીં હોય. પણ તેની બંને માતાઓને ગૌરવ થાય તેવો પરાક્રમી તે બેટો છે.

[324 Horn Lane, Acton, LONDON W3 6TH, U.K.]

# વિવેચન

## • રમેશ બાપાલાલ શાહ

સાહિત્ય પરિષદમાં તથા સાહિત્યજગતમાં ઢાલ આ વિષય ચર્ચાનો રહ્યો છે. ભૂતકાળમાં થયેલાં કેટલાક વિવેચનો આજે હવે ટીકાને પાત્ર બન્યા છે ! આનું કેટલુંક જાણી મારા મનમાં જાગેલાં વિચારો રજૂ કરું છું.

અંગ્રેજી સાહિત્યનો વિસ્તૃત અને ઝીણવટભર્યો પરિચય કરાવનાર સુજ્ઞ લેખક મધુસૂદન પારેખ શેક્સપિયરની નાટ્યકૃતિઓનો આસ્વાદ કરાવી, પછી તેના રસ-રચનાનું બયાન કરતાં નાટક જીવિયસ સીઝર વિષે લખે છે -

‘સીઝર વિષેનું આ નાટક હોવા છતાં સીઝરનો પ્રતાપ એમાં જોઈએ તેવો સિદ્ધ થયો લાગતો નથી. એના કરતાં એન્ટની અને તેથી પણ વિશેષ બ્રુટસ ધ્યાન આકર્ષિત કરે તેવાં પાત્રો છે. માર્ક એન્ટનીએ બ્રુટસ અને તેના મળતિયાઓ સામે લોકલાગણી ઉશ્કેરી મૂકી અને સીઝરના એ હત્યાઓને તત્કાળ નગર છોડી નાસી જવું પડ્યું, આ ઘટના આગળ નાટક વિરામ પામ્યું હોત તો નાટકને હાનિ ન થાત; પરંતુ એ પછી સીઝરના વારસ સાથે મળીને માર્ક એન્ટનીએ દુશ્મનોની કરેલી સાફસૂદી, કેસિયસ અને બ્રુટસ વચ્ચેના ઝગડાઓ, રોમન સેના અને કાવતરાખોરો વચ્ચેનું યુદ્ધ, યુદ્ધમાં હત્યાઓનો પરાજય, બ્રુટસની આત્મહત્યા, વગેરે ઘટનાઓ નાટ્યકારે વર્ણવી છે. આ બધી ઘટનાઓ નાટકની આકૃતિને હાનિકારક નીવડે છે.’

વિશ્વપ્રસિદ્ધ કૃતિ વિષે આમ કહેવું એ છાતીકઢાનું કામ ગણાય. આ લખાયા પછી પચાસ વર્ષે ઈટલીના કોઈ ફિલ્મ નિર્દેશકે આ નાટ્યકથાની ફિલ્મ બનાવી; એ મેં જ્યારે ટીવી ચેનલ પર જોઈ અને એ નિર્દેશકે મધુસૂદન પારેખે નોંધ્યું તે જ પ્રમાણે ફિલ્મનો અંત બનાવ્યો એ જોઈ હું અવાક થઈ ગયો !

એક અન્ય ટીપ્પણી :-

“Harijan”માં તેના સંપાદક ગાંધીજી એ 1931માં લખ્યું -

The future of industrialism is dark .... Industrialism is, I am afraid, going to be a curse for mankind .... God forbid that India should ever take to industrialism after the manner of the West.

આ ટીપ્પણી લખાયાનાં ૮૦ વર્ષ પછીનું આજનું ચિત્ર તદ્દન વિપરિત છે.

પારેખે વિવેચન કર્યું. દૂરંદેશીથી કર્યું. ગાંધીજીએ પણ સૂઝપૂર્વક ચેતવ્યા છતાં એ કામમાં ન આવ્યું. ગાંધીજીનાં આ મંતવ્યનું વિવેચન શું હોઈ શકે ?

કોઈ પણ કૃતિનું સર્જન લેખકે પોતાના ક્યા સંજોગોના પરિબળ હેઠળ કર્યું હોય; અને તેની અસર કૃતિ પર પડી હોય એ વિવેચકે જાણવું મહત્ત્વનું છે; જેની શક્યતાઓ જૂજ છે. વળી વિવેચક ભાગ્યે જ કૃતિના સર્જક સાથે સંવાદ (કે વિસંવાદ) કરી શકે. એટલે મને એમ તો થાય જ કે વિવેચન એ કૃતિનું ઓપરેશન છે કે પોસ્ટમોર્ટમ ? કૃતિના સર્જન સમયે વિવેચક જો નિર્દેશક બની શકે તો એ સમન્વયથી કૃતિ વધુ બળકટ બની શકે; એ શક્યતાઓ થિઅરેટિકલ છે.

ફિલ્મી કલાકાર સાધનાનો પરફોર્મન્સ ફિલ્મ ‘પરખ’માં અવ્વલ રહ્યો. કોઈ અન્ય ફિલ્મમાં એની આવી તાજગીભરી અદાકારી જોવા ન મળી. કાંઈ વાલેસની લેખમાળાની જે સુગંધ “કુમાર”નાં અંકોમાં હતી તે ત્યાર પછી લખાયેલા અને છાપાંઓમાંની કોલમમાં છપાયા તે લેખોમાં ન’તી. મિર્ઝા ગાલિબ ટીવી સિરિયલમાં આપણે જગજિત સિંગને માણ્યા તે તેની કારકિર્દીની સર્વોચ્ચ રજૂઆત હતી. આ ત્રણેયમાં બિમલ રોય, બચુભાઈ રાવત અને ગુલઝાર નિર્દેશક હતા તેનો લાભ ત્રણેયને મળ્યો. આ નિર્દેશકોએ ઓપરેશન કરી કરીને સ્વસ્થ અને ઉત્તમ પરિણામો આપ્યાં.

બાકી તો કોઈ કૃતિની રચના થઈ, હવે તે છપાઈને મેગેઝિનોમાં ગ્રંથસ્થ પણ થઈ ગઈ; પછી તેના વિષે જે કાંઈ કહેવાય/લખાય તે ‘પોસ્ટમોર્ટમ’ સિવાય બીજું કાંઈ ન હોઈ શકે.

હજુ બીજા ત્રણ સર્જકો યાદ આવે છે.

મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીની આત્મકથા છાપવાની કોઈ હિમત ન’તું કરતું. જીવ્યા ભરપૂર અસંયમી જીવન પરંતુ સાહિત્ય સર્જનમાં એની જરા જેટલી પણ છાંટ ન આવી. નિરાશામાં પણ આશાનો સૂર વહાવ્યો. કહે છે કે ‘ગીતા’નું તેમનું મૂલ્યાંકન તટસ્થ ગણાય છે. બાકી કોઈને ભક્તિયોગ ગમ્યો તો તેના પર વધુ ભાર મૂક્યો તો કોઈએ કર્મયોગને તો કોઈએ જ્ઞાનયોગને તો કોઈએ ધ્યાનયોગને આગળ કર્યો. બાકીનું ગોણું રહ્યું.

કવિ ઝવેરચંદ મેઘાણીએ રવીન્દ્રવીણાનું સર્જન કર્યું તે દિવસો કેવા હતાં ! બીજું કોઈ માથે ભીનો રૂમાલ મુકી ઉનાળાની અકળામણમાંથી છૂટવા તલપનું હોય એવા ‘ચોરને કાંધ મારે’ તેવા વાતાવરણમાં એવા અનુવાદ કર્યા કે તેમનાં કંઠે વહેતાં એ ગીતો ખુદ રવીન્દ્રનાથ કલાકો સુધી સાંભળતાં રહ્યા !

અને વાન ગોધની તો શી વાત ! જીવનભર કોઈએ કદર કરી નહીં, એનાં ચિત્રોનું એક ફિલ્મ જોટલું પણ ઉપજ્યું નહીં. છતાં એણે કોઈ અંદરની ‘ધંધા’થી એ ચીતર્યે રાખ્યું !

આ ત્રણેય પોતે પોતાના નિર્દેશક રહ્યા હશે ! બહારના વિવેચનોની તમા રાખ્યા વિના સ્વયં પોતાના કામની વિવેચના કરતાં રહ્યા હશે !

— અને આપણાં પ્રબુદ્ધ ગણાતાં વિવેચકોએ કરેલા મૂલ્યાંકનો પણ સમય સમયે ક્યાં બદલાયાં નથી ?

(૭૦૩, નૂતન નિવાસ; ભટાર માર્ગ - સુરત; ગુજરાત; Blog - કુમાર-કોશ

<rameshbshah.wordpress.com <http://

rameshbshah.wordpress.com> >

કુમાર-કોશના પાસ અંકો જોવા-વાંચવા-કોપી કરવા માટે;

Face Book ----- <shahrameshb@gmail.com>

<mailto:shahrameshb@gmail.com>

.....

## સવાલ, સવાલ, સવાલ ... જવાબ !!

### • જીગલકિશોર

બધા સવાલોના જવાબ નથી હોતા. બધા સવાલો જવાબ માટે નથી હોતા. બધા સવાલોના જવાબો હોય તો પણ ઘણી વાર આપવા લાયક નથી હોતા. કેટલાક સવાલોના જવાબ આપવાનું અત્યંત જરૂરી હોય છે તે જોટલું સાચું છે તેટલું જ સાચું એ પણ છે કે કેટલાક સવાલોના જવાબો ન જ અપાય તે વધુ મહત્ત્વનું હોય છે !!

કેટલાક સવાલોના જવાબ મૌનથી આપી શકાય છે. તો મૌન જ કેટલાક સવાલોનો જવાબ હોય છે. કેટલાક સવાલોના જવાબ સામા સવાલથી આપી શકાય છે ને એ રીતે એવા સવાલોને એ રીતે જ ચૂપ કરી શકાય છે.

સવાલો સામાન્યતઃ જવાબની અપેક્ષાઓ સાથે પ્રગટતા હોય છે. જવાબોની ય પાછી કક્ષા હોય છે. જવાબોની કક્ષા વિકાસનો માર્ગ દોરી આપે છે. વિકાસના માર્ગને ખુલા કરવા કે રૂંધવા તેનો આધાર જવાબોની કક્ષા ઉપર આધારિત હોય છે. જવાબોની કક્ષા સવાલો પૂછવા માટેની લાયકાત પણ બની રહેતી હોય છે !

સવાલોમાં ય જવાબો હોય છે. ઘણી વાર સવાલો જ જવાબ હોય છે. કેટલાક તો જવાબ સાથે જ બલકે જવાબ રૂપે જ પૂછાતા હોય છે !

કેટલાક સવાલો જેમ વાંઝિયા હોય છે તેમ કેટલાકને જવાબો ન જ હોય તે અભિપ્રેત હોય છે ! કેટલાક સવાલોની લાજવાબી એમાં જ રહેલી હોય છે કે એને જવાબી શકાય જ નહીં ! કેટલાક જવાબોને સવાલોના અપમાનરૂપ ગણીને ગુનાહિત કૃત્ય તરીકે જોવામાં આવે છે, પરંતુ અપમાનને બદલે ગરિમાના ભંગ તરીકે એને ઓળખાવીને ઔચિત્યની જાળવણી પણ થઈ શકે છે !!

ઘણાખરા સવાલો બાલિશ હોય છે તો કેટલાક તર્યા નિર્દોષ, કુમળા અને કુદરતી આતુરતાથી છલકાતા હોય છે. બાલિશ સવાલોના જવાબ આપીએ તો બાલિશતા વધવાનો સંભવ રહે છે જ્યારે બીજા પ્રકારના નિર્દોષ સવાલોનો જવાબ ન આપવાથી જવાબદારોની બાલિશતા સિદ્ધ થઈ જાય છે ! એ નિર્દોષતા, કુમાશ અને આતુરતા જવાબો વગર મુરઝાઈ-નંદવાઈ જતી હોય છે !

સવાલોને સવાલ તરીકેનું આગવું ને પોતીકું મૂલ્ય હોય છે. જવાબ હજુ ન મળ્યો હોય તો પણ એક સવાલરૂપે જ એ સવાલ મૂલ્યવાન હોઈ શકે છે.



જવાબ પછી, એ જવાબને કારણે પણ એનાં મૂલ્યમાં વધારો થઈ જતો હોય છે. જવાબો સવાલનું મૂલ્ય વધારવાનું કે અવમૂલ્યન કરવાનું કાર્ય પણ ઘણી વાર કરી નાખે છે !

‘સવાલની સામે સવાલ નહીં !’ કે પછી, ‘ચૂપ ! મારે કોઈ જવાબ ના જોઈએ !’વાળા સવાલો એ પ્રકારની આદતવાળા હોય છે. અને એ જ કારણે તેઓ ધીમે ધીમે એકલા અટુલા રહી જાય છે. એ પરિસ્થિતિ જ પછી તો સવાલ બનીને પેલા આદતી સવાલોને મૂંઝવતી રહેતી હોય છે !

સવાલોના જવાબો મૌન હોઈ શકે છે. પણ મૌન સવાલો પણ હોઈ શકે છે. મૌન સવાલોનું એક વિશ્વ છે. જીભથી ન પૂછાતા કે ઉચ્ચારતા આ સવાલોનું મૌન પણ ઘણી વાર વધુ પડતું બોલકું ને ક્યારેક એનાથી તદ્દન વિરુદ્ધ એવું – સહૃદયતા જેમને વરી હોય એવાંઓને જ સમજાય તેવું – અઘરું હોય છે. બહેરાં-મુંગાઓની દુનિયાના સવાલો-જવાબો નવાં પરિમાણો ધરાવતાં હોય છે.

ટેબલ પર જોરથી પછાડાતા મુક્કા દ્વારા પૂછાતા સવાલો બોલકા હોય છે. પરંતુ કચડાયેલા, દુભાયેલાઓ અને અનાથોની આંખમાં ફૂટી નીકળતા સવાલો સહૃદયી ને અનુકંપાનું વરદાન પામેલાંને જ સંભળાય કે સમજાય તેવા હોય છે.

કહેવાતા પાગલોની ચેષ્ટાઓમાં પ્રગટતા સવાલોને સમજવાનું ગજું તો એના કહેવાતા ડોક્ટરોનું ય નથી હોતું.

સમાજને ન સમજતા સવાલો અનુત્તર રહેવાને લીધે પ્રેતાન્માઓની માફક ભટકતા રહે છે ... ને ક્યારેક, લાંબે ગાળે, એનો જવાબ ક્રાંતિ રૂપે મેળવી લેનારા હોય છે ! પણ પછી તો ઘણી વાર બહુ મોડું થઈ ગયું હોય છે ! સવાલ પૂછનારાંઓના એ અનુત્તરિત સવાલોના જવાબો પછી તો પાછળની પેઢીનાંઓને ‘ભોગવવાના’ રહે છે !

સામાજિક કે રાજકીય સવાલો એ ફક્ત વર્તમાનપત્રો કે વિધાનસભાઓ પૂરતા મર્યાદિત નથી. ત્યાં પૂછાતા સવાલોનું ઉદ્ગમસ્થાન જેઓ છે તેમના સુધી જવાબો પહોંચાડવામાં આવે છે ખરા પણ એ સ્યુગરકોટેડ હોય છે. સમાજમાંથી ઉદ્ભવેલા અને રાજકારણમાં રંગાઈ જતા સવાલોના જવાબો અપાય તો પણ એ જવાબો જવાબ કરતાં વિશેષ તો નવા સવાલો બનીને પાછા આવનારા હોય છે !

વિજ્ઞાન કહે છે કે માનવીના કાન કેટલાક અવાજો પકડી શકતા નથી. સમાજ જેને કચડાયેલાં કહે છે તેવાંઓના સવાલોનું પણ એવું જ કશું હોય છે ! એને સાંભળવાનું ય સહજ શક્ય નથી હોતું. એ સવાલો મુંગી ચીસ જેવા હોય છે. એ સાંભળવા માટેના કાન આઝાદી પછી શોધવાનો વિષય બની ગયા છે.

ગર્ભાવસ્થામાં સવાલો હશે ? ડોક્ટરોના મતે ‘ના’ અને પુનર્જન્મમાં માનનારાંના મતે ‘હા’ હોઈ શકે છે. જન્મતાં પહેલાંનો ગર્ભ પૂર્વ-જન્મના અનુત્તરિત સવાલોને ઊંધે માથે 9 માસ સુધી જીરવી જાય છે. એના જન્મ વખતે થતા ખુશીના શોરબકોરમાં સવાલોનું રુદ્ધન કોઈને ન સંભળાય તો એમાં વાંક કોનો કાઢવો એ પણ નિરુત્તર રહેવા સજીયલો સવાલ જ છે !!

મૃત્યુ પછી સવાલો હશે ? ન જાને ! પરંતુ મૃત્યુ પામનાર કેટલાક કાયમી સવાલો મૂકી જાય છે .... નિરુત્તર !!

સવાલો વિના જવાબો હોતા નથી. હોય તો તે ફક્ત વિધાનો જ હોય છે.

e.mail : jjugalkishor@gmail.com

.....

હે પૃથિવી, હું તારા રણિયામણા તટ  
ઉપર ઊતર્યો ત્યારે આગતુક હતો;  
તારા સદનમાં રોકાયો અતિથિ બનીને,  
આજે તારું સખ્ય પામીને વિદાય લઉં છું.

- રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

(સદ્ભાવ : ‘તણખલાં’)

“ઓપિનિયન”/ Opinion

## એની પ્રકીર્ણતા જ એની વિશેષતા છે

- “ઓપિનિયન”(નવેમ્બર 2010)ના અંક પર નજર નાખવાની શરૂ કરી છે. અંક અદભુત થયો છે. દેશ દેશાવરનાં ઢગલાબંધ ગુજરાતી સામાયિકો જેવાં છે, પણ “ઓપિનિયન” કૈંક અલગ જ મહેસૂસ કરાવે છે - ખાસ તો એની પ્રકીર્ણતા જ એની વિશેષતા છે. અગ્રલેખો અને વિરાડભાઈના કાવ્ય પર પહેલી નજરે જ ફીટા થવાયું છે. હજી વાચન ચાલુ છે .... સામગ્રી એટલી વિપુલ અને સાન્દ્ર છે કે ધીમે ધીમે વિચાર અને મનન સાથે જ પચાવી શકાય .....

ભૂલમાં ભ્લોગર મિત્ર ‘પ્રમથ’ની રચનામાં (મૃત્યુની ગઝલનુમા નઝમ) મારું નામ છપાયું છે. મૂળ ભ્લોગની લિન્ક આ મુજબ છે. કોકને લાગશે મેં ય હવે છાપાળવા કવિ/લેખકોની જેમ ઉઠાંતરી કરવાનું શરૂ કર્યું કે શું?

<http://rachanaa.wordpress.com/2010/08/03/%E0%AA%AE%E0%AB%83%E0%AA%A4%E0%AB%8D%E0%AA%AF%E0%AB%81%E0%AA%A8%E0%AB%80-%E0%AA%97%E0%AA%9D%E0%AA%B2%E0%AA%A8%E0%AB%81%E0%AA%AE%E0%AA%BE-%E0%AA%A8%E0%AA%9D%E0%AA%AE/>

ભ્લોગર મિત્ર ‘પ્રમથ’ ઉર્ફે ભૂષિત જોશીપુરા પોતાનું નામ ખાનગી રાખવાનું પસંદ કરે છે. આ કૃતિ તમને જોવા વાંચવા મોકલી તેની જોડાજોડ કર્તાનું નામ મારે લખવું જરૂરી હતું. કવિ ‘પ્રમથ’ હવે પછી તેમ કરે તેવી આશા સેવીએ. પરંતુ હવે પછી હું ય સાવધાનીએ કર્તાનું નામ મૂકતો રહીશ.

- પંચમ શુક્લ

e.mail : spancham@yahoo.com

## ઊભી થયેલી ગેરસમજણ સમજાય છે

- સામયિકમાં મારી કૃતિને તમે આમેજ કરી તે સારુ આભારી છું. ગેરસમજણ કેમ ઊભી થવા પામી છે તે સમજાય છે. અને તમે ય વહેલી તકે તેને સુધારી લેશો, તેનો ય ભરોસો છે.

મારા ભ્લોગમાં જશો અને જોશો તો પરખાઈ જશે કે મારે ‘કોપી રાઈટ’ [copyright (rather, copy\*left\*)] બાબત સરસ પાસું છે. સામાન્ય સર્જકતા અંગે ત્યાં નિવેદન મુકાયું છે. નિરાંતવા જેજો અને તે નિયમના પરવાના અનુસાર બીજી કૃતિ ય હવે પછી પ્રગટ કરી શકશો.

ગુજરાતી સાહિત્યની ખિદમત કરવા માટે ધન્યવાદ.

- ‘પ્રમથ’

e.mail : bhushit@yahoo.com

જ્ઞમસ્વ : બંને કવિમિત્રો પ્રત્યે શરતચૂક બાબત. હવે પછી સાવધાની રાખીશું.

અમને મોકલાતી કૃતિઓ પર કર્તાનું નામ રહેવું જરૂરી છે અને તે માટે વાચક,

સર્જક અને સંપાદક કાળજી લે, તેમ બને તો આનંદ હી આનંદ ! - તંત્રી

## પ મેના ‘બાપુ દિન’ની કરાડીમાં પ્રતિ વર્ષ ઉજવાણી

- તમે મારા બંને લેખો - ૧) ‘ઝિદાદિલ રાષ્ટ્રપ્રેમની ગૌરવગાથા’ (એપ્રિલ ૨૦૧૦) અને ૨) વિશ્વમાં ... ... સંક્ષિપ્ત ઈતિહાસ’ (ઓક્ટોબર ૨૦૧૦) મઠારી, સજી-ધજીને “ઓપિનિયન”માં પ્રગટ કર્યા તે માટે તમારો ખૂબ ખૂબ આભાર માનું છું. ઘણી જગ્યાએથી આનંદપ્રેરક પ્રતિભાવ સાંપડ્યો છે. લેખોને પ્રસિદ્ધિ આપી તેથી તે લોકભોગ્ય બન્યા. આ ઘટનાથી એનો યશ તમારે ખાતે પણ જમા બોલે છે.

દક્ષિણ ગુજરાતમાં ગાંધીજી પ્રત્યેના અનન્ય ભક્તિભાવ ધરાવતી બીજી બે પ્રતિભા આપણા પરિચયમાં છે. એક, વલસાડસ્થિત આચાર્ય રમેશભાઈ દેસાઈ. એટલે એ નિવૃત્ત આચાર્ય છે. આંધ્રના ભૂતપૂર્વ રાજ્યપાલ કુમુદભદ્રેન જોશીનાં નાનાં બહેન સાથે એમનું લગ્ન થયું છે. બાપુ ઉપર મનનીય પ્રવચન કરતા કરતા ભાવવિભોર બની આંસુ પણ સારે છે. બે, સોનવાડી - કછોલી ગાંધીધરના મંત્રી અને ચીખલી કોલેજના માજી પ્રાધ્યાપક અબ્બાસઅલીભાઈ. એમણે શ્રીમદ્ ગીતા ઉપર પીએચ. ડી. કરેલ છે. અને ઝઠથી વધુ પીએચ. ડી. કરતા વિદ્યાર્થીઓના

ટ્યુટર પણ છે. ૩૦થી વધુ એમ.એફ.ડી.ના ય ટ્યુટર છે. ગાંધીજીનના જીવન-કવન ઉપર સારું વક્તવ્ય રજૂ કરી શકે છે.

આ બંને મહાનુભાવોને પમી મેના દિવસે 'બાપુ દિન' નિમિત્તે વક્તા તરીકે આમંત્રણ લતા. પાંચમી મેના દિવસે કરાડીથી બ્રિટિશ સરકારે મહાત્માજીની ધરપકડ કરેલી, તેની સ્મૃતિરૂપે પ્રતિ વર્ષ અમે પાંચમી મેને 'બાપુ દિન' તરીકે ઊજવીએ છીએ.

- મગનભાઈ બી. કરાડિયા

[35, Cleeve View Road, CHELTENHAM, GL52 5NJ, U.K.]

### પ્રબુદ્ધ વાયકો, દેશે અને પરદેશે, ચર્ચા માંડશે

• “ઓપિનિયન”નો છેલ્લો અંક જોયો. ડાયસ્પોરા લેખન બાબતના મારા લેખનું તમે કરેલું ભાષાન્તર પણ તેમાં આમેજ છે. ધન્યવાદ. તમારા સામયિકના પ્રબુદ્ધ વાયકો, અહીં અને પરદેશે, આ વિશે ચર્ચાવિચારણા કરશે તેવી શ્રદ્ધા છે. આ અંગે તમે ય તમારા મતમતાંતરો ભવિષ્યમાં રજૂ કરશો તેમ પણ સૂચવીશ. ભાષાને ઉપયોગમાં લેવાની તમારી હથોટી વિશે મને આદર ઉપજે છે. લાંબા સમયથી તમે જહલમતપૂર્વક “ઓપિનિયન” પ્રગટ કરતા રહ્યા છો તેથી બહુ જ ગૌરવ અનુભવું છે.

‘અમેરિકા, અમેરિકા’ નામક મારા કાવ્યસંગ્રહમાંથી એક સોનેટ પણ તે લેખમાં આમેજ કર્યું તેનો મને રાજીપો છે. આભાર.

- નટવર ગાંધી

e.mail : natgandhi@yahoo.com

### જૂનાં ગીતો રેકોર્ડિંગ કરવા-કરાવવાની જાહેર અપીલ

• “ઓપિનિયન”નો છેલ્લો અંક પાઠવવા માટે આભારી છું. દર વેળાની પેઠે આ અંકમાં ય માહિતીસભર ઘણા લેખો છે. અલબત્ત, કવિતાઓ અને વાયકોના પત્રો ય આમેજ છે. અંકમાં ડાયસ્પોરિક ગુજરાતી સાહિત્ય સંબંધક મારો લેખ તમે આમેજ કર્યો છે તે માટે આભારની લાગણી વ્યક્ત કરું છું.

પહેલે પાને નટવરભાઈની કવિતા પ્રગટ કરી છે. તેમાં મને વક્રોક્તિ લાગી છે. એક તરફ એમના વતન-ઝૂરાપાની આરજૂ તેમાં વાંચવા જોવા પામીએ છીએ, તો બીજી તરફ અમેરિકી કવિઓનાં નામનો છંટકાવ વાંચીએ છીએ. આમ તે સ્પષ્ટ અમેરિકી કવિતા બનતી નથી. આમ ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય પણ નહીં. ભારતમાં કે પછી અમેરિકામાં પણ બેઠાં બેઠાં વિશ્વવિખ્યાત કવિઓની કવિતાઓ કોઈ પણ માણી શકે છે.

ફક્ત અમેરિકી કવિઓનાં નામ છાંટવાથી આ કૃતિ કવિનો વિશિષ્ટ અમેરિકી અનુભવ પ્રતિબિંબિત કરતી નથી. નટવરભાઈ પરદેશમાં વસતા ગુજરાતી સાહિત્યકારોને જે પ્રકારના સાહિત્ય-સર્જનની હિમાયત કરે છે, તેનું પ્રતિબિંબ તેમની “ઓપિનિયન”માં પ્રકાશિત કવિતામાં નથી. કવિતાનું હાદ્ય હજુ ભારતીય જ છે. નટવરભાઈની તેમના લગભગ અર્ધી સદીના અમેરિકી અનુભવોના અર્ક દરશાવતી કૃતિ “ઓપિનિયન”માં પણ પ્રકાશિત થાય તેવી આશા સેવીએ છીએ.

ગુજરાતી કવિતાનું એક જૂનું પુરાણું રેકોર્ડિંગ સૌ સાથે માણવાની તક ઊભી કરી આપવા માટે આભારી છું. અને હવે એક પ્રાસંગિક નોંધ :

‘ધ ગ્રામોફોન રેકર્ડ કલેક્ટર્સ સોસાયટી ઓફ ઈન્ડિયા’ના સ્થાપક સુરેશ ચાંદવણકર અને વડોદરાના નરેન્દ્ર શ્રીમાળી જગતભરના ગ્રામોફોન રેકર્ડ સંગ્રહકોમાં ખૂબ જાણીતા છે. તેમની પાસે ગરબા સહિત ગુજરાતી ગીતોની જૂની ઘણી બધી રેકર્ડ છે. અશરફખાને ગાયેલાં ગીતો ઉપરાંત તે જમાનાનાં મોહન લાલા, ગૌહર જાન જેવાં જેવાં ગાયકોનાં ગીતોનો ખજાનો તેમાં સામેલ છે. સુરેશ ચાંદવણકર પોતાના ગીત-સંગ્રહને હવે ડિજિટલાઈઝ્ડ કરાવવા ઈચ્છે છે અને તેને માટે કોઈક પ્રકારની આર્થિક સહાય મેળવવા ધારે છે. નરેન્દ્ર શ્રીમાળી તેમ જ સુરેશ ચાંદવણકર પાસે જૂની રંગભૂમિનાં કેટલાંક નાટ્યગીતો ય છે. તે જાણીને દંડ થઈ જવાય છે. તેમના આ સંગ્રહમાંનાં કેટલાંક ગીતો સાંભળવાનું મને સૌભાગ્ય મળેલું હતું. ગૌહર જાનનાં ગાયેલાં ગીતોની એલ.પી.માંથી બનાવેલી એક સી.ડી. સુરેશ ચાંદવણકરે મને આપેલી. તેમાં અમૃત કેશવ નાયકે કદાચ લખ્યું એક ગીત - ‘આન જાન જિયામે લાગી ...’નો ય

“ઓપિનિયન”/ Opinion

સમાવેશ છે. મુંબઈમાં અમૃત કેશવ નાયક નાટ્ય-વાંચનની રજૂઆત કરેલી તે વખતે આરંભે મેં આ ગીત પેશ કરેલું.

એવું કહેવાય છે કે અમૃત કેશવ નાયકે પાંચસો ઉપરાંત ગઝલો અને ટુમરીઓ લખી હતી. આરંભના સમયગાળામાં કવિઓનાં નામ લખાતાં ન હોવાને કારણે તેમની કેટલી રચનાઓનું રેકોર્ડિંગ થયું છે તેની આપણી પાસે જાણકારી નથી. એમણે પણ તેની નોંધ કરી નહોતી. હિન્દુસ્તાનમાં સન ૧૯૦૩ દરમિયાન ગ્રામોફોન રેકોર્ડિંગ કંપનીઓની સ્થાપના કરવામાં આવેલી. અમૃત કેશવ નાયકનું અવસાન સન ૧૯૦૭ વેળા થયેલું. એ ગૌહર જાનને પરણ્યા હતા.

પોતાના આ સંગ્રહને ડિજિટલાઈઝ્ડ કરવા/કરાવવા માટે ચાંદવણકર કોઈ આર્થિક નફો કરવા ઈચ્છતા નથી. પરંતુ સમગ્ર કામ ખૂબ સમય માગી લે તેવું છે. મુંબઈમાંના કેટલાક મિત્રો તથા સંપર્કો જોડે મેં આ સંદર્ભે વાતચીત કરેલી છે. પરંતુ હજુ કોઈ અનુકૂળ પ્રતિસાદ મળ્યો નથી. મને થયું તમને આની જાતમાહિતી અને જાણકારી આપું. તમને જે આ કામ વસી જાય તો તો તે પર ઉચિત ધ્યાન આપજો. ક્યાંકથી આર્થિક જોગવાઈ મળી શકે તેમ હોય તો આ કામ સત્વરે કરવા જેવું છે. એલ.પી.ને ડિજિટલ ફોર્મમાં ફેરવવા માટે બે રેકર્ડ પ્લેયર મેં ચાંદવણકરને આપ્યા છે અને તે તેનો સદુપયોગ કરી રહ્યા છે.

- હરીશ ત્રિવેદી

e.mail : indiafound@earthlink.net

• અભિનંદન. ડાયસ્પોરાનો એક બહુ સરસ અંક.

- પત્રા નાયક

e.mail : naik19104@yahoo.com

• તમારા ઈ.મેલ સાથે નવેમ્બર ૨૦૧૦નું “ઓપિનિયન” મળ્યું. આભાર. અહીંની ‘ગુજરાતી લિટરરી એકેડમી ઓફ નોર્થ અમેરિકા’માં રામભાઈ ગઢવી તેમ જ મારા મિત્ર નટવર ગાંધી જેડાજેડ કામ કરવાનું મને સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. તમે જે મોકલ્યું છે તેની નજીકનો ભાવ હું અનુભવું છું.

ગઈ સદીના આરંભ સમયની કાવ્યકૃતિ તમે મોકલી મને તમે આનંદ બાંધી આપ્યો છે. બહુ જ ગમ્યું. આ સામયિક મને મોકલતા જ રહેશો.

- મનુ ધોકાઈ

e.mail : mulraj@cox.net

• “ઓપિનિયન”નો નવેમ્બર ડિજિટલ અંક મોકલવા માટે આભારી છું. તમારા ઉત્સાહને બિરદાવું છું.

- ધીરુ પરીખ

e.mail : kumartrust@gmail.com

• “ઓપિનિયન” મળ્યું, હંમેશ મુજબ માણ્યું. ઢગલાબંધ કાર્ટૂનો મૂકવા બદલ તથા મારું મંતવ્ય “ઓપિનિયન”માં મૂકવા બદલ આભાર. આશા રાખું કે મારા સૂચન સાથે તમે સહમત હશો, ન થાય તો એનો પણ ખેદ નથી.

- મહેન્દ્ર શાહ

e.mail : mahendraaruna1@gmail.com

• નવેમ્બર અંક સાથે તમે એક જૂની શિષ્ટ કવિતા-પદનની ઓડિયો ટેપ મોકલી છે. આવું આપણી વાર્તાઓ માટે ખરું કે ? શિષ્ટ જે ન હોય તો આધુનિક તો હશે.

- કુલદીપ પટેલ

e.mail : kuliitk@gmail.com

• નવેમ્બરનો અંક માહિતીપૂર્ણ અને રસપ્રદ છે. તમારી સંપાદન કળા પ્રશંસાપાત્ર છે. મનનીય અને અભ્યાસપૂર્ણ લેખો ગમી જાય એવા છે. ખૂબ અભિનંદન.

- જય ગજજર

e.mail : gajjar@mail.com

### ‘ગુગલ સર્ચ’માં સામેલ થવા જેવું

• મજાની ઓડિઓ ક્લિપ તમે મોકલી – કંચન ... (કવિ કેશવની રચના છે એમ માની લઉં છું, જાણાવશો.

ગુગલ સર્ચ પર ગુજરાતીમાં કાંઈ પૂછીએ ત્યારે અહીંનાં વર્તમાનપત્રોમાંથી ઢંગધડા વિનાની માહિતી જોવા મળે છે. “ઓપિનિયન”માંથી એમાં સામેલ થઈ જવાય એમ ગોઠવી શકો, તો પ્રયત્ન કરવા જેવા છે.

ફેસબુક પર 'કુમારકોશ'નાં અંકો જોતાં હશે.

- રમેશભાઈ શાહ

e.mail : shahrameshb@gmail.com

• “ઓપિનિયન” સાથે જૂની કવિતાનું રેકોર્ડિંગ મળ્યાં છે. આભાર. વાંચવાની મારી મુસિબતને કારણે. “ઓપિનિયન”નાં પાનાંઓમાંથી સહજ પસાર થયો, પરંતુ એક સદી પહેલાંની કવિતાનું પઠન સાંભળવાની ખૂબ મજા પડી. શુભ કામનાઓ સ્વીકારજી.

- ગવર નથુ

e.mail : gnathoo@yahoo.co.uk

• બહુ જ સરસ અંક થયો છે. હું ય કહીશ કે મગનભાઈ કરાડિયાએ તે ઈતિહાસ લખવો જોઈએ. હું રમાણભાઈએ કર્યું સૂચન વધાવું છું. મગનભાઈ પાસે ઘણી માહિતીઓ છે અને એ અનુભવી માણસ છે. અહીં સૌ કોઈ આ વાત જાણે સમજે છે. મારા વતી ય ભલામાણ કરજો.

- મુકુંદ દેસાઈ

e.mail : mddesai2003@yahoo.com

**આડ વાતનો એમની કને ભંડાર ભર્યો છે !**

• ૨૦મી તારીખ પછી “ઓપિનિયન”ની ઈ-મેલ માટે શાહ જોતો તો તે છેક આજે (૨૨મીએ) છુટકારો થયો. મજા આવી ગઈ, બોસ. દીપક મહેતાની દેશી (...અને પરદેશી) સાહિત્ય સમારંભની કટાક્ષિકા પરંપરા બહુ જ સરસ રહી. ધનશ્યામભાઈ પટેલ દ્વારા ‘સબરંગ આર્ટ્સ’ પ્રસ્તુત ‘મીરા’ નૃત્ય-નાટિકાનો અહેવાલ પણ ખૂબ જ માહિતિસભર રહ્યો. ખાસ તો to-the-point રહ્યો, અન્યથા એમની પાસે આડ વાતનો એટલો વિશાળ ખજાનો છે કે પાનાં ઓછાં પડે. જે કે આ તો મારો અંગત અનુભવ છે, બાકી અહેવાલ સરસ રહ્યો.

- હેમન્ત જાની

email : hafus2002@aol.com

**કોલમનાં ફોટો-લખાણ સંવૃત્ત કે વિવૃત્ત ન થાય તેની તકેદારી લો**

• મારા મતે જે પરદેશી શબ્દોનાં જોડણી ને ઉચ્ચાર પ્રચલિત હોય તે તદ્દભવ માની સ્વીકારી લેવાં જોઈએ. કોફી, ડોક્ટર, ઓફિસ વગેરે શબ્દો બધા તે રીતે જ બોલે છે. અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુ ઝીલેન્ડ, ઈંગ્લેન્ડ વગેરે દેશોમાં જુદી જુદી રીતે અંગ્રેજી બોલાય છે. ને વળી દરેક દેશમાં પ્રાદેશિક ઉચ્ચારભેદ છે. ગુજરાતીમાં મોટાભાગે ઊંધી માત્રા ઊંધી રીતે જ વપરાય છે.

નવેંબર અંકમાં જ ભટ્ટસાહેબના લેખમાં અમેરિકન છપાયાં છે, જે ખોટું છે. ભાર દર્શાવવા અમિરિકન લખી શકાય. પણ તે ચાવળું લાગે, જેથી પ્રચલિત અમેરિકન સાચું છે, તેવો મારો મત છે. ઊંધી માત્રા વાપર્યાથી થતો શુદ્ધિનો ભાસ દર વખતે સાચો નથી. ૧લી સપ્ટેમ્બરના “નિરીક્ષક”માં ઈન્ટ્રોડક્શન અને એન્કાઉન્ટરમાં ઊંધી માત્રા છપાઈ છે! સુમન શાહ જેવા જ્ઞાની પુરુષ એડિટરમાં ઊંધી માત્રા કરે છે. કોઈ સેક્સમાં ઊંધી માત્રે છે, ને કોઈ ફોન—માં. દરેક અંગ્રેજી શબ્દમાં માત્રા ઊંધી હોય તેવું ગાંધીજીએ કહ્યું નથી. અને ગાંધીજીએ જે કહ્યું હોય તે સાથે અસમ્મત ઓપિનિયન આપવાનો અધિકાર સૌને છે.

ઊંઝાવાદીઓને એવાન, કે કાઠવી હોય તો પહેલાં ઊંધી માત્રા કાઢો, તે બહારથી થોપેલી છે, જે કોઈ બોલનુંયે નથી ને બહુધા ઊંધી રીતે જ વપરાય છે. “નિરીક્ષક”ના આદિ તંત્રી પ્રબોધભાઈએ ફક્ત એક જોડણીભૂલના કારણે સાહિત્ય મુદ્રણાલયમાં આખો ફર્મો ફરી છપાવડાવેલો.

નવેંબરના “ઓપિનિયન”માં ઠેર ઠેર વળી કોઈ મુદ્રાપ્રેત આવીને રાષ્ટ્રને બદલે રાષ્ટ્ર ને સ્ટ્રેસને બદલે સ્ટ્રેસ છાપવાની બેહુદગી ગયો છે. તૃતીયના સ્થાન તૃતિય એમ અનેક સરતચૂક છે. તંત્રી પોતે પોતાનું નામ અંગ્રેજીમાં છાપે છે ત્યારે દીર્ઘ વિપૂલ કરે છે. અંગ્રેજી એક્સેન્ટ મુજબ ઓપિનિયન નહીં પણ ઓપીનિયન સાચું છે. જ્યારે મેં કેવળ એવાન યાને પડકારની હિન્દી જોડણી રાખેલી કેમકે તે અરબી કે ફારસીમાંથી લેવાયેલો હિન્દી શબ્દ છે; તે અંગ્રેજી એવાન નથી. તે વાત ઉપર આટલો બેમતલબ

કકળાટ થશે તેવી ગણતરી નહોતી. તે જ એવાનવાળા લેખમાં અમેરિકાસ્થિત ગુજરાતી સાહિત્યકારોની યાદી હતી, કાર્ટૂન-અંકનમાં, સ્થાપત્યમાં, અભિનયમાં, અંગકસરતમાં કે બીજાં ક્ષેત્રોમાં જેમણે આકાશના તારા તોડ્યા હોય એ સર્વ ગુજરાતીઓની સૂચિ નહોતી. કમેકમે તેવા બધાનાં રેખાચિત્રો પણ આવે કે નીલે ગગનના ગ્રહો પ્રતિકૂળ હોય તો ન પણ આવે. ઓપિનિયન અવારનવાર મારી કોલમ પુનર્મદિત કરે છે ને મને પબ્લિસિટી મળે છે તેથી રોમાંચિત છું. પણ કોલમનાં ફોટો-લખાણ સંવૃત્ત કે વિવૃત્ત ન થાય તેની તકેદારી રાખવા દીર્ઘ વિપૂલ સાહેબને એવાન યા તો આજીજી. કાન્તિ મેપાણીનો ફોટો વિવૃત્ત થઈને છપાયો છે તેથી તેમની મુખશ્રી ખરડાય છે. લખાણ કપાય કે ફોટો મરડાય તે યોગ્ય નથી.

- મધુ રાય

e.mail : madhuthaker@yahoo.com

**એક પ્રતિભાવ**

• ઓગસ્ટના “ઓપિનિયન”નો અંક વાંચી થોડો પ્રતિભાવ આપું? રમણીકભાઈ ભટ્ટનો લેખ ‘શબ્દચિતન’વાંચતાં રસ પડી ગયો.

મુદ્દો ૧. ‘રાષ્ટ્રીયકરણ’, ‘રાષ્ટ્રીયકૃત’, ‘રાષ્ટ્રીકરણ’ કે ‘રાષ્ટ્રીકૃત’ અ ચારે શબ્દો ખોટા લખાયા છે. ‘ષ’ને ‘ર’ લગાડવાને બદલે ‘ષ્’ લગાડવામાં આવ્યો છે અને ઉપરથી નફામાં દીર્ઘ ઈની સંજ્ઞા.(નોંધ: વિપુલભાઈ સાથે વાત કરતાં ખબર પડી કે આ ભૂલ વિપુલભાઈ વાપરે છે તે સોફ્ટવેરની છે અને વિપુલભાઈ એ વિષે સજાગ છે એટલે અત્યાર પુસ્તકો મારી આ ટિકા અસ્થાને કહેવાયા!) પણ આગળ વધતાં રમણીકભાઈએ કહ્યું છે તે પ્રમાણે ફર્શબંદી, નફામંદ, ફાયદામંદ શબ્દો વિષે હું કબૂલ થવા મથું છું પણ મારો ‘વિનીત જોડણીકોશ’ મને ‘ફાયદાકારક’, ‘ફાયદાકારી’ અને ‘ફાયદેમંદ’ વાપરવા અનુમતિ આપે છે તેનું શું?

મુદ્દો ૨. મેં મારા અંગ્રેજી કોશ Webster’s માં ‘Cambridge’ શબ્દ શોધી કાઢ્યો અને તેમાં Ca નો ઉચ્ચાર pay જેવો અને ‘idge’નો ઉચ્ચાર ‘ij’ જેવો ઉચ્ચાર સૂચવ્યો છે. એટલે ‘કેમ્બ્રિજ’ બરોબર લાગે છે. ‘કેમ્બ્રિજ’ ક્યાંથી પ્રગટ્યું એ સમજતું નથી. ખોટા ‘જ’નું જ મહાત્મ્ય હોય આપણે આપણા નામ રમણીકભાઈ અને કિશોરભાઈ જ લખવા જોઈએ નહીં? શતાબ્દાંતે આવતા ખોડાક્ષરો આખા લખવાની ગુજરાતીમાં પ્રથા છે.

મુદ્દો ૩. મારા Webster’s માં policeનો ઉચ્ચાર પલીસ આપ્યો છે, ક્યાંય પુલીસ નથી જડતું.

નોટ ક્યાંથી પ્રગટ્યું? નોટ અને નોટ

મુદ્દો ૪. આ મુદ્દાનો મુદ્દો સમજાતો નથી. અંગ્રેજી a, h, j, k માં વપરાયેલા એ સાથે હું સમ્મત નથી થતો. R વિશે સમજાતું નથી સ્પષ્ટીકરણ જરૂરી છે. W માં ભૂલ છે, ડબલ્યૂ જોઈએ. High Hiમાં અનુક્રમે હાય અને હાઈ વધુ ઉચિત લાગે છે.

મુદ્દો ૫. જુદી જુદી ભાષાઓની અમુક ત્રુટિઓ વિચારતાં ચર્ચા ડખોળાઈ જાય છે. બંગાળીમાં ‘વ’ ન લોવાથી ‘વકીલ’ બની જાય છે ‘ઓકિલ’ અને ‘કિશોર રાવળ’ બની જાય છે ‘કિશોર રાભોલ’. પણ એ ચર્ચાનું શું પ્રયોજન?

મુદ્દો ૬. ‘વેંચવુ’ એ ‘વહેંચવું’નું ટૂંકું સ્વરૂપ છે અને તે ‘વેંચવું’ લખાવું વધુ સાચું છે.

મુદ્દો ૭. આ મને મંજૂર નથી. Fakeનો ઉચ્ચાર ફેઈક બરોબર છે. ફેક અને ફેક ખોટા છે. ફેક બોલાય છે ફ-ઈ-ક. ‘પૈસો’નો ઉચ્ચાર ‘પઈસો’ છે ‘પૈઈસો’ નથી.

મુદ્દો ૮. કોઈ અમુક ઉચ્ચારો ન કરી શકે એ એક વ્યક્તિગત ખામી, ખોડ કે શિક્ષણનો અભાવ હોય શકે. જપાનમાં ‘લ’ બોલવાની તકલીફ એટલે ત્યાં હું ‘કિશોર રાવર’ બનું, ચીનમાં ‘ર’ બોલવાની તકલીફ એટલે ત્યાં હું ‘કિશોલ લાવલ’ બનું. રશિયાના માણસો ‘જ’ ન બોલી શકે. સંસ્કૃતમાં પણ લખાય ‘પૂવા’ બોલાય ‘પોખા’! આપણે હોશિયારી મારીએ કે આપણી ભાષામાં બાવન અક્ષરો છે અને છતાં ‘ટેલિવિઝન’નો ‘ઝ’ લખવાના લફડાં. ફારસીમાં બોલાતો ‘ખિદમત’નો ‘ખ’ લખવાનો કોઈ ઈલાજ નહિ. ‘સ’ અને ‘હ’ની વચ્ચેનો ઉચ્ચાર થતો હોય તેવું ‘મસોતું’ લખવાની મુસીબત. ‘ડોલર’માં ‘ડ’નો શુદ્ધ ઉચ્ચાર થાય અને ‘રમકડા’મા જુદો થાય. હિન્દીમાં નીચે નુક્તાથી આ વીજી ઉચ્ચાર દર્શાવાય છે, ગુજરાતીમાં કોઈ વ્યવસ્થા નથી. માટે કોઈને હિટલર કે રાક્ષસ કહેવાને બદલે આવી વાસ્તવિકતાને સ્વીકારી આગળ વધીએ. સાચો શબ્દ કયો તે જાણવાનો એક માત્ર ઈલાજ ‘કોશ’ છે અને તેની ક્ષતિઓ દૂર કરીએ અને સૌને એ વાપરતાં કરીએ.

- કિશોર રાવળ

e.mail : raval.kishor@gmail.com

# ‘ઊંડા અંધારેથી, પ્રભુ! પરમ તેજે તું લઈ જા’

• વિપુલ કલ્યાણી

૧૯૩૭ના અરસામાં બહાર પડેલી, ‘પ્રેસિડન્ટ’ ફિલ્મમાં, કુંદનલાલ સાયગલનાં સ્વરમાં, રજૂ થયેલું આ સદા બહાર ગીત આજે ય એટલું ગૂંજે છે :  
 एक बैंगला बने न्यारा  
 रहे कुम्ब जिस में सारा  
 सोने का बैंगला, चंदन का जँगला  
 विश्वकर्मा के द्वारे  
 अति सुन्दर प्यारा प्यारा

एक बैंगला ...

इतना ऊँचा बैंगला हो ये  
 मानो गगन का तारा - ३  
 जिस पे चढ़ के इंद्रधनुष पर  
 झूला झूले चाँद हमारा  
 भंडार होये लछमी के हाथों में सारा  
 पाए अब जी भर के सुख जिसने बिपत उठाई

‘હા, પોતાના હાર્મોનિયમ સાથે નીકળી પડતા કુંદનલાલ સાયગલ સરખી મસ્તી હોય કે પછી નોઆખલીના એકલયાત્રી સરખા બુઢા ગાંધીનો યુવા મિજાજ હોય તો વાત બને ... બાકી તો, માનવ અધિકાર દિવસ આવ્યો અને ગયો !’

વરિષ્ઠ કર્મશીલ પત્રકાર પ્રકાશ ન. શાહના તાજેતરના એક લેખમાંનું આ વાક્ય આજકાલ મનમાં ધમ્મરવલોણાંની પેઠે સતત ચકરાયા કરે છે.

‘જેમને સત્તાનો મેદ અને કાટ ચઢી ગયો હોય’ અને આજે ‘ભલે તે સત્તામાં ન હોય છતાં સત્તૈકલક્ષી માનસિકતામાં રાચતા હોય અને નકરા ઈલેકશન એન્જિન જેવી રીતરસમોમાં રાચતા હોય એવા આજના નહીં તો આવતીકાલના સ્થાપિત હિતોના વશની વાત પણ આ નથી.’ તેમ કહી, પ્રકાશભાઈએ લખ્યું હતું કે ‘બાકી બધા વ્યવસાયોની જેમ, કદાચ સવિશેષ, પ્રિન્ટ અને ઈલેક્ટ્રોનિક મીડિયામાં પોતા પૈકી કાળાં મેઢાંની તપાસ (અને જાતતપાસ) જરૂરી છે.’ અને પછી સો ટચના સોનાની જાણસરૂપ એ લખે છે : ‘લાગે છે, મસમોટાં છાપાં ને ચોવીસ કલાકના ચેનલમારા વચાળે નાના અવાજે, નાનાં પત્રો - રે, ભીંતપત્રો! એક તરેહની નાગરિકી પત્રકારિતા, સિટિઝિન્સ જર્નાલિઝમ વધુ જરૂરી બન્યું છે.’

વારુ, આ સોળસોળ વરસના પ્રવાહમાં, આ સામયિક વાટે, વાચકદોસ્ત, આવી જ કોઈક ‘શયદા’-મસ્તી મુજબ, ‘અનાહત નાદ ગજવી’ જાણ્યો છે; ‘સૂતેલો સંસાર જગાવી’ જાણ્યો છે’ ! આ અનાહત નાદના કેન્દ્રમાં છેવાડાનો માણસ જ છે; વ્યક્તિલક્ષિતાથી પર થઈ, જે તેના, વાણી-વિચાર-વર્તનને પ્રાધાન્ય આપવાનું પ્રયોજન અહીં રહ્યું છે. આ કેડીએ જે કોઈનો સાથ મળ્યો છે તેને આવકાર્યો છે. આથીસ્તો, વણજારાની આ રઝળપાટમાં કાફલો જામતો રહ્યો છે તેવો ય મધમીઠો અનુભવ છે.

ઈતિહાસના કોઈક ઈસ્કોતરામાં ભંડારી જતાં ઈસ્વી સન ૨૦૧૦ની વિદાય લઈએ અને ઉઘડતી સાલનાં વધામણાં કરીએ તે વેળા, અસિસીના સંત ફ્રાન્સિસના, કુંદનલાલબહેન કાપડિયા દીધા, આ સ્તવનનું મનસા-વાચા-કર્મણુ

આપણે દરેક રટણ કરતા રહીએ તો કેવું.

આ અંકમાં, આ વેળા, નકરી વાર્તાઓ આપી નથી. તેમાં લેખો ય આમેજ કર્યા છે. આજકાલ ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનું પોત, તળ ગુજરાતે અને બુલદ પટે ય, ચોમેર, તૂટતું હોય તેમ લાગ્યા કરે છે. સાહિત્યની સંસ્થાઓની કર્મઠતા પણ હલબલી રહી છે. તેના કોટના કાંગરા તૂટતા રહ્યા છે અને આપણામાંનો પેલો સોમેશ્વર શાસ્ત્રી વલોપાત અનુભવતો હોય તેમ દીસે છે.

સાહિત્યનું મોભી મહાજન હાલ મોડાસામાં જ્ઞાનસત્રની ચોપાટ માંડશે. પણ તેમને ‘સ્વ’ પર વિશ્વાસ હોય તેમ જણાતું નથી. ટોળું એકદું કરવા તાસીરો કીધો છે. મોરાંરિઆપુની સામે આંગળી ધિંધવી જ નથી, કેમ કે ઓછપ આ મોભીઓની છે. પોતાનું ઓજસ ઘટતું ચાલ્યું છે તેનો જ આ ઈશારો છે. આ વિસ્તારના ધીરુભાઈ ઠાકર યા દાઉદભાઈ ઘાંચીનાં આશીર્વચન શોભે ત્યાં, નકરા તમાસામાં આ મહાજન લપેટાયું છે. ... શું કરીએ? ‘વિનિપાત’ વાર્તામાંના આખરી વાક્યની જાણે કે પ્રતિકૃતિ જોઈ લો : ‘ ... અને દૂરદૂર ચાલ્યા જતા તેજસ્વી બ્રાહ્મણના વાંસા પર પડતું સૂર્યનું તેજ અનેક વાણીની જવું એક સત્ય જાણે બોલી રહ્યું હતું : ‘પડે છે ત્યારે સઘળું પડે છે!’

ખેર ! અબીહાલ, રુણાલાયના બબ્બેવાર આંટાફેરા થયા. દેશ-પ્રદેશ-વિદેશથી અનેકોએ હૂંકાળા હાલહવાલ પૂછ્યા કર્યા. સાહું લાગતું હતું. દરેક પ્રતિ, આથી, અંતરમનથી ઓશિગણુભાવ વ્યક્ત કરી લઉં છું. વળી, અનુલ સવાણી, જગદીશ દવે, જયા દેસાઈ, દીપક બારડોલીકર, પ્રવીણ લુક્કા, મધુસૂદન કાપડિયા, હયદરઅલી જીવાણી વગેરે વગેરેનાં સ્વાસ્થ્યની પણ સહજ ચિંતા છે. અહીં તેથી અદ્વાબેલી જ વાંછીએ.

આ તો અંગત બીમારીનો મામલો છે, જ્યારે જગતને ભીડો લેતો રાજરોગ ઘર કરી બેઠો છે, તેવે મસે, આપણે દરેક, અરસપરસ, હાલહવાલ પૂછીએ જ પૂછીએ પરંતુ સાથોસાથ, તે જવરના નિકાલ માટે ય પગ ખોડી, ટટ્ટાર બની, આલબેલ પોકારવા કટિબદ્ધ બનવું રહે છે.

... આપણને દરેકને ઈચ્છાશક્તિનું બળ પ્રાપ્ત હજો. કવિ ન્હાનાલાલનું પદ, આ વચાળે, સ્વાભાવિક સાંભરતું રહ્યું છે; અને તેથી, ચાલો, સઉ સાગમટે પ્રાર્થીએ :

‘ઊંડા અંધારેથી, પ્રભુ ! પરમ તેજે તું લઈ જા.’

હે પરમાત્મા,  
 મને તારી શાંતિનું વાહન બનાવ.

જ્યાં ધિક્કાર છે ત્યાં હું પ્રેમ વાવું  
 જ્યાં ઘાવ થયો છે ત્યાં ક્ષમા  
 જ્યાં શંકા છે ત્યાં શ્રદ્ધા  
 જ્યાં હતાશા છે ત્યાં આશા  
 જ્યાં અંધકાર છે ત્યાં પ્રકાશ  
 જ્યાં શોક છે ત્યાં આનંદ.

હે દિવ્ય સ્વામી, એવું કરો કે,  
 હું આશ્વાસન મેળવવા નહિ, આપવા ચાહું  
 મને બધાં સમજે એ કરતાં હું બધાંને સમજવા ચાહું  
 મને કોઈ પ્રેમ આપે એ કરતાં હું કોઈને પ્રેમ આપવા ચાહું.

કારણ કે,  
 આપવામાં જ આપણને મળે છે;  
 ક્ષમા કરવામાં જ આપણે ક્ષમા પામીએ છીએ  
 મૃત્યુ પામવામાં જ આપણે શાશ્વત જીવનમાં જન્મીએ છીએ.

- સંત ફ્રાન્સિસ

(સદ્ભાવ : કુંદનિકા કાપડિયાકૃત ‘પરમ સમીપે’)

## The prayer of St. Francis

Lord, make me an instrument of your peace,

Where there is hatred, let me sow love;  
 where there is injury, pardon;  
 where there is doubt, faith;  
 where there is despair, hope;  
 where there is darkness, light;  
 where there is sadness, joy;

O Divine Master, grant that I may not so much  
 seek to be consoled as to console;  
 to be understood as to understand;  
 to be loved as to love.

For it is in giving that we receive;  
 it is in pardoning that we are pardoned;  
 and it is in dying that we are born to eternal life.